

Caert Thresoor

Kaarten op
perkament
van de VOC

Nicolaas Witsen
en de kartering
van de Zuiderzee

Een onbekende ets
van Benjamin Wright
uit 1625

2010-29

Tijdschrift voor de Geschiedenis van de Kartografie

Inhoud

- 1 Ruud Paesie
Op perkament getekend: Productie en omvang van het hydrografische bedrijf van de VOC
- 9 Igor Wladimiroff
Eygenhandig gepeylt en ontworpen: Nicolaas Witsen en de kartering van de 'Suyderzee'
- 17 Louis van Empelen
Ware afbeelding der stad Jerusalem: Een onbekende ets van Benjamin Wright uit 1625
- 24 Omslagkaart jaargang 2010
- 25 @ la Carte
- 26 Kaartencollecties in Nederland
- 28 Besprekingen
- 30 Varia Cartographica
- 32 Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

Afbeelding omslag:

Overzichtskaart uit de Spieghel der Zeevaart van Lucas Jansz. Waghenaeer.

CAERT-THRESOOR

Een uitgave van de Barent Langenesstichting

Redactie

Dr Henk Deys, Capt. Hans Kok, drs Sjoerd de Meer, dr Elger Heere, prof. dr F.J. Ormeling, drs Martijn Storms, Gijs Boink, Erik Walsmit
Correctie summaries: Francis Herbert (Londen).

Internet

<http://www.maphist.nl/ct> (inhoud en samenvattingen vanaf 1982, aanwijzingen voor auteurs).

Secretariaat

E. Heere, Faculteit Geowetenschappen, Postbus 80.115, 3508 TC Utrecht
e-mail: redactie-ct@maphist.nl

Barent Langenesstichting

Secr.: J.D.A. Kok, Poelwaai 15, 2162 HA Lisse
ABN Amro te Lisse - rek.nr.: 53.33.43.798

Abonnementen en administratie:

Abonnementen (alleen per hele jaargang van vier nummers) € 25,00; België € 28,00; buitenland € 36,00. Losse nummers € 8,00.
Betaling EU-landen middels bankoverschrijving.
Overige landen d.m.v. Visa of Mastercard.
Opgave van abonnementen, adreswijzigingen en bestellingen van losse nummers aan: Caert-Thresoor, Postbus 68, 2400 AB Alphen aan den Rijn, telefoon 0172-444667, fax 0172-440209, e-mail: info@drukkerij-vis.nl
Postbank 5253901, IBAN: NL02PSTB 0005253901, SWIFT/BIC: PSTBNL21

ISSN 0167-4994

Copyright

Het overnemen of vermenigvuldigen van artikelen is slechts geoorloofd na schriftelijke toestemming van de redactie.

Advertentietarieven

Op aanvraag.

De uitgave van dit nummer is mede mogelijk gemaakt door een subsidie van de Stichting Historische Cartografie van de Nederlanden.

De redactie dankt
de onderstaande

Vrienden
van
Caert-Thresoor

M. Ostermann, Monnickendam

H. Kok, Lisse

A. de Zeeuw, Zutphen

D. de Pagter, Telluride, USA

P. van der Krogt, Delft

Bubb Kuyper Auctions, Haarlem
www.bubbkuyper.com

Boekhandel de Bengel, Dordrecht
www.debengel.net

Leen Helmink, Amersfoort
www.helmink.com

Iris Antique Globes and Maps and
Restoration-Workshop Paul Peters,
Eerbeek www.irisglobes.nl

Restauratie-Atelier Helmond bv

Restauratie en conservering van papier, leer en perkament

- Boeken, in leer en perkament
- Charters en zegels
- Prenten en tekeningen
- Kaarten en affiches
- Massaconservering
- Inbinden van rapporten en tijdschriften

Ondersteuning bij calamiteiten

- Brand- en waterschade
- Schimmelbestrijding
- Uw rechtstreekse partner voor gammastraling

24 uur bereikbaar op: +31 (0)6 - 53 65 00 07
Tijdens kantooruren: +31 (0)492 - 55 39 90

**Uw waardevolle documenten gaan
bij ons door vakkundige handen.**

Panovenweg 40, 5708 HR Helmond (NL)

Tel. : +31 (0)492 - 55 39 90

Fax : +31 (0)492 - 55 24 42

E-mail: info@restauratie-atelierhelmond.nl
internet: www.restauratie-atelierhelmond.nl

In 1753 verscheen bij de firma Van Keulen het zesde deel van de zeemansgids *De Nieuwe Grootte Lichtende Zee-Fakkel*. Daarin waren voor het eerst kaarten en beschrijvingen van het handelsgebied van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) op papier afgedrukt. Dat was een mijlpaal in haar geschiedenis, want voordien had de Compagnie alleen manuscriptkaarten van Azië in gebruik. Veelal op perkament. De VOC produceerde er tienduizenden.

Inleiding

Van de vele manuscriptkaarten op perkament berusten heden ten dage nog slechts enkele tientallen in openbare collecties in Nederland. Wereldwijd zijn er een paar honderd bewaard gebleven. We mogen veronderstellen dat een deel van de enorme hoeveelheid perkamentkaarten ooit door de VOC zelf is vernietigd. Het overgrote deel zal echter verloren zijn gegaan door verwaarlozing en opschoning van archieven door verantwoordelijke overheden.¹ Sommige bewaard gebleven kaarten vonden een tweede leven als boekband.² Zo lieten bewindhebbers van enkele kleine kamers van de Compagnie de soldijboeken in oude perkamenten zeekaarten binden.³ Hoeveel perkamentkaarten door de kaartenmakers van de VOC zijn getekend, is onduidelijk. Weliswaar heeft Günter Schilder ooit een berekening gemaakt voor de zeventiende eeuw, maar dat betrof slechts een schatting van kaarten die aan stuurlieden van compagnieschepen waren meegegeven.⁴ Kaarten die bijvoorbeeld door de kaartenmakers te Batavia of in de achttiende eeuw zijn gemaakt, bleven buiten de schatting. Schilder baseert zijn berekening onder

meer op de aanname dat perkamentkaarten een gemiddelde levensduur hadden van drie retourreizen naar Azië. Maar gingen deze kaarten wel zo lang mee? En hoeveel perkamentkaarten zijn er in totaal gedurende de zeventiende en eerste helft van de achttiende eeuw vervaardigd? In deze bijdrage zal op basis van bronnenonderzoek een antwoord worden geformuleerd.

Het kartografisch bedrijf van de VOC

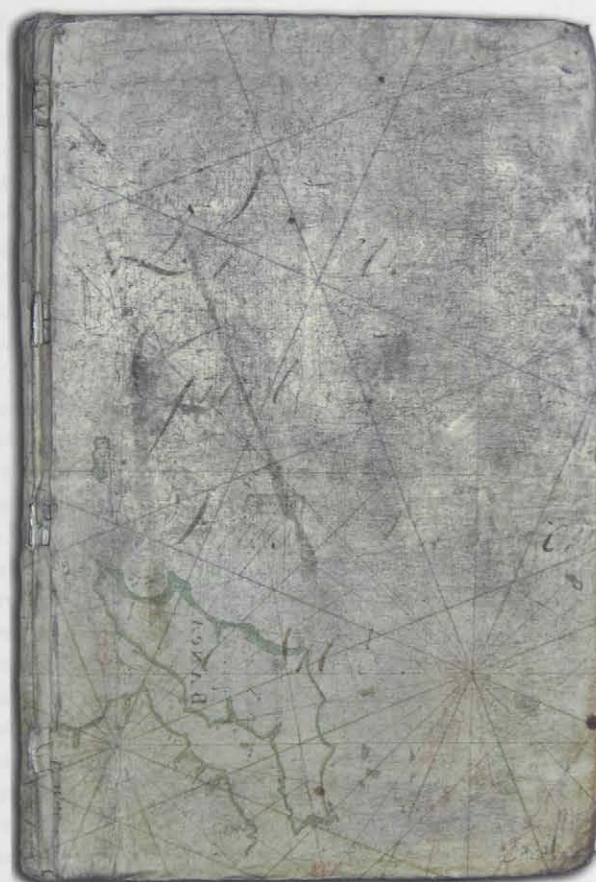
In 1602 verleenden de Staten-Generaal het octrooi of handelsmonopolie aan de VOC, een samenwerkingsverband van zes verschillende handelssteden of kamers. De kamer Amsterdam had de helft van het aandeel en verplichting in de Compagnie, gevolgd door Zeeland met een kwart. De vier overige kamers: Rotterdam, Enkhuizen, Hoorn en Delft verzorgden de rest. Om alle activiteiten van de afzonderlijke kamers zoveel mogelijk te coördineren, was er een centrale directie in het leven geroepen. Dit hoofdbestuur, beter bekend

als de Heren Zeventien, bestond uit één of meerdere vertegenwoordigers van iedere kamer.

Elke kamer beschikte over eigen voorzieningen om haar deel van het compagniebedrijf te leveren. Zo hadden de afzonderlijke kamers eigen opslag- en vergaderruimten, scheepswerven en lijnbanen. Voor het lokale bestuur waren bewindhebbers aangesteld. Om de uiteenlopende handelsactiviteiten in goede banen te leiden waren zij over verschillende commissies verdeeld.

Op perkament getekend:

Productie en omvang van het hydrografische bedrijf van de VOC

1. Soldijboek van de VOC gebonden in een perkamenten zeekaart, 1756. Nationaal Archief, Den Haag.

Dr. R. Paesie is maritiem historicus en verricht momenteel onderzoek naar Zeeuwse kaartenmakers van de VOC. Een publicatie daarover zal dit najaar (2010) verschijnen.

De commissie met de meeste taken was ongetwijfeld die van de equipage. De verantwoordelijke bewindhebbers hielden toezicht op de bouw, uitrusting en onderhoud van de schepen. Bovendien namen zij het scheepsvolk aan. De dagelijkse leiding was in handen van de equipagemeester. Als eerst verantwoordelijke voor de scheepsuitrusting droeg hij tevens zorg voor de kaarten en navigatiemiddelen.⁵ Daarvoor had de Amsterdamse kamer een eigen hydrografische dienst in het leven geroepen. De andere kamers beschikten niet over zo'n kartografisch bedrijf en waren van de Amsterdammers afhankelijk. In 1617 werd Hessel Gerritsz. door de Heren Zeventien tot hun exclusieve kaartenmaker benoemd. Na zijn dood werd hij opgevolgd door drie generaties van de familie Blaeu (1633-1705) en Isaac de Graaf (1705-1743). Daarna vervaardigde de familie Van Keulen de kaarten voor de VOC.

In de eerste helft van de zeventiende eeuw werd ook in Batavia een kartografische werkplaats opgezet. Anders dan in Amsterdam werden daar geen particuliere kartografen voor aangetrokken, maar waren de kaartenmakers in dienst van de VOC. De werkplaats voorzag de compagnieschepen van kaartmateriaal, voornamelijk bestemd voor de intra-Aziatische vaart. Behalve zeekaarten tekenden kaartenmakers ook afbeeldingen van gewesten, steden en forten en deden zij kadastrale opnemingen.

Vanaf 1669 deed de Zeeuwse kamer beroep op eigen kaartentekenaars. Klachten over hoge prijzen die Joan Blaeu voor zijn manuscriptkaarten verlangde, vormden een van de redenen dat de Zeeuwen een eigen hydrografische dienst opzette. De eerste Zeeuwse VOC-kaartenmaker was Joost van Breen, gevolgd door Arent Roggeveen. Na zijn dood werden de werkzaamheden door zijn zoon Johan of Jan en daarna door Abraham Anias voortgezet.⁶ Bij de vervaardiging van manuscriptkaarten dienden leggers of basiskaarten als voorbeeld. De getekende randen van kustgebieden werden vervolgens gekleurd of 'afgezet' om het kaartbeeld duidelijker zichtbaar te maken. Daarbij werden contrasterende kleuren gebruikt.⁷ Veel kaarten werden getekend op perkament, een duurzaam materiaal dat de levensduur van kaarten bevorderde. Ze moesten per slot van rekening onder ongunstige omstandigheden op zee en in tropische klimaten worden gebruikt en bestand zijn tegen invloeden van weer en wind. Bovendien waren de zee- of paskaarten, zo genoemd omdat met passers afstanden op de kaarten werden uitgezet, onderhevig aan slijtage. Tijdens de reis werden daar bijvoorbeeld aantekeningen op aangebracht die later werden verwijderd. Ook daar was perkament beter tegen bestand dan papier. Aan boord van de schepen werden de kaarten niet opgevouwen, maar opge-

2. Twee kaartpassers met afgebroken punten. Geborgen tijdens archeologische duikwerkzaamheden op het in 1735 gestrande Zeeuwse VOC-wrak 't *Vliegende Hart*. Zeeuws Maritiem Museum, Vlissingen.

rold in blikken kokers bewaard. Om het kaartmateriaal uit handen van concurrenten te houden moesten de schippers en stuurlieden die aan het eind van de reis bij de equipagemeester inleveren. Bleven zij in gebreke dan volgde een boete.⁸

Naast paskaarten voor schippers en stuurlieden tekenden de kaartenmakers in de Republiek ook kaarten voor Batavia. Ieder jaar zond de Hoge Regering te Batavia, het hoogste bestuurscollege in Azië, de 'Generale Eijs van Indië', door de afzonderlijke kamers de Eis van Indië genoemd. Daarin werden alle geldmiddelen, goederen, schepen en manschappen opgesomd die nodig werden geacht voor het overzeese bedrijf. Ook kaarten en kaartmateriaal stonden daarop.

Hoewel deze bestellijsten slechts ten dele bewaard zijn gebleven en voor de achttiende eeuw grotendeels verloren zijn gegaan, geven die ons toch goed inzicht in de vraag naar kaartmateriaal. Omdat de Eis van Indië een bestellijst was, betekende dat niet dat alle gevraagde contenten en goederen ook daadwerkelijk aankwamen. Schipbreuk, oorlogshandelingen of schade aan verscheepte producten laten soms grote verschillen zien tussen bestelling en levering. In 1667 vroeg de gouverneur-generaal van Batavia bijvoorbeeld om 260 'pascaarten van diverse quartieren', maar uiteindelijk werden maar dertig kaarten ontvangen. Het jaar daarop diende hij een nieuw verzoek in voor 230 paskaarten en ditmaal werden er 269 geleverd.⁹

Zoals in de tabel 1 is af te lezen, werden de kaarten in Batavia aanvankelijk niet gespecificeerd. In 1675 berichtten de gouverneur-generaal en raden aan de Heren Zeventien dat die in het vervolg beter zouden worden geadmistreerd.¹⁰ Daarna werd het kaartmateriaal per regio geïnventariseerd.

Omvang van de kaartproductie, 1700-1750

Zoals in de inleiding vermeld, heeft Schilder ooit een berekening gemaakt

	1666	1667	1668	1669	1670	1671	1672	1673	1674	1675	1676	1677	1678	1679	1680	1681	1682	1683	1684	Totaal
Kaart kust van India							24	24	30	50	40		12	15						
Kaart Indische Zee (wassende)										25		100	30		10	25		30	25	
Kaart Indische Zee												30				25		30	25	
Kaart van Straat Sunda							24			24	20					12		10	12	
Kaart van (groot) Sumatra							24		25	24	25	20		12	10	12		20	20	
Kaart van (groot) Java																		25	12	
Kaart van de Molukse eilanden									25		25	16		12	10	12		12	12	
Kaart van de Indische Oost									20		20	6		10		4		10	12	
Kaart van de Indische Noord										30	20	6				6		10	12	
Kaart Bocht van Siam											50		10							
Kaart van Canton tot Taiwan												20								
Kaart van Taiwan tot Japan												16								
Kaart van Tonkin tot Canton															20	18				
Kaart van Canton tot Formosa															20	18				
Kaart van Tonkin tot Formosa															6	12				
kaart van Formosa tot Japan															6	6			18	
Kaart van Ceylon																			18	
Kaart buiten de Percelles																6				
Pascaarten diverse quartieren	150	260	230	250	91	64	72		94	133	210	224	70	46	57	120		187	202	2.460
Vellen perkament compaslijnen				150					100		50	200		25	50	50		100	50	
Vellen perkament zonder lijnen				150					50	36	50	100	150	25		50		50	50	
Totaal perkamenten vellen	200	200	150	300	20				150	36	100	300	150	50	50	100		150	100	2.056

Bronnen: NA, VOC 13483-13495. Gegevens over 1673 en 1682 ontbreken

Tabel 1. Generale Eis van Indië: kaarten en kaartmateriaal, 1666-1684

voor het aantal perkamentkaarten van de VOC in de zeventiende eeuw (1602-1699). In die periode vonden 1755 scheepreizen van de Republiek naar Azië plaats. Zijn berekening is gebaseerd op de 'Lyste van de Kaarten en Stuurmansgereedschappen' uit 1675 die tot 1731 onveranderd van kracht bleef. Aan ieder uitvarend compagnieschip werden vier sets kaarten en stuurmansgereedschappen geleverd. Daarvan ging één set naar de schipper en de drie overige naar de aangestelde drie stuurlieden, te weten: de opper- en onderstuurman en derdewaak. Op basis van deze gegevens becijfert hij dat op elk compagnieschip zo'n 30 tot 34 perkamenten manuscriptkaarten aanwezig waren. Schilder vervolgt zijn berekening met de veronderstelling dat perkamentkaarten een gemiddelde levensduur hadden van drie retourreizen (drie keer heen en drie keer terug). Waarop deze aanname is gebaseerd, wordt helaas niet uitgelegd. Daaruit volgt een schatting van 20.000 paskaarten die door kaartenmakers van de VOC zijn vervaardigd.¹¹

Over achttiende-eeuwse leveranties van kaarten en stuurmansgereedschappen aan de kamer Zeeland van de VOC zijn we goed geïnformeerd. De Zeeuwse

kaartenmaker Johan Roggeveen leverde namelijk zijn rekeningen in bij Jacob Witboom, equipagemeester van kamer Zeeland. Witboom ontving een percentage over de geleverde kaarten en navigatie-instrumenten en diende de rekeningen met toeslag vervolgens in bij de bewindhebbers. Na betaling tekende hij voor ontvangst. De kwitanties zijn vanaf 1705 tot 1720, het jaar dat Witboom overleed, bewaard gebleven.¹²

De kwitanties bevatten de leveringen van kaarten en stuurmansgereedschappen voor in totaal 95 uitgaande Zeeuwse VOC-schepen. Daaruit blijkt dat in de achttiende eeuw nog steeds vier sets stuurmansgereedschappen aan de stuurlieden van de VOC werden meegegeven. Zo kreeg elk uitvarend Zeeuws compagnieschip onder meer vier graad-, hoek- en spiegelbogen mee.¹³

Naast materiaalkosten vermelden de kwitanties de kosten 'voort schrijven, kleuren en maken der caarten'. Zodoende weten we precies hoeveel kaarten Roggeveen voor de Zeeuwse kamer heeft gemaakt. Dat waren in totaal 5.803 gekleurde manuscriptkaarten. Op sommige compagnieschepen werden soms wel tachtig nieuwe kaarten meegegeven. Zo leverde Roggeveen in maart 1715 maar liefst

87 nieuwe manuscriptkaarten voor de *Ellemeet*. Gemiddeld kregen de compagnieschepen ruim zestig (61) nieuwe zee-kaarten mee, waarvan een deel op perkament was getekend. Van de gemiddeld 2.120 gulden die Roggeveen jaarlijks bij de equipagemeester in rekening bracht, vormden de getekende kaarten ruim de helft van de gemaakte kosten.¹⁴

Op de kwitanties staan ook de afzonderlijke stukken perkament genoteerd, waarop de kaarten getekend waren. In totaal waren dat er 3.042. Ruim de helft van de door Roggeveen vervaardigde kaarten had dus perkament als drager. De overige kaarten waren van papier. Daarnaast leverde hij nog vele bladen 'kompaslijnenpapier' voor de schippers en opperstuurlieden. Bladen die tijdens de reis voor het karteren van bijvoorbeeld nieuw kusten of andere belangrijke hydrografische informatie dienden.¹⁵

Het kaartmateriaal dat Roggeveen voor de Compagnie vervaardigde, bestond zowel uit kaarten die voor de reis waren bestemd als vracht voor Batavia. De laatstgenoemde categorie was onderdeel van de Eis van Indië. Daarnaast staat op een tiental kwitanties van Roggeveen

Batavia.²⁰ Daarentegen zal de verzending van getekende kaarten, als onderdeel van de Generale Eis, toen vermoedelijk sterk zijn afgenomen. Alleen speciale getekende kaarten, zoals twee 'van de Stadt Batavia' die Isaac de Graaf in juni 1742 leverde, werden nog in de Republiek vervaardigd.²¹

Volgens een bescheiden schatting zijn

4. Gekleurde manuscriptkaart van de Indische Oceaan op perkament van Isaac de Graaf. Op deze 'kleinbestek kaart' of overzeiler, een kaart van een groot gebied met weinig detail, staan de gegiste bestekken in potlood van een compagnieschip dat rond 1740 van Straat Sunda naar de Perzische Golf zeilde. Collectie Universiteitsbibliotheek Leiden, COLBN 054-10-002.

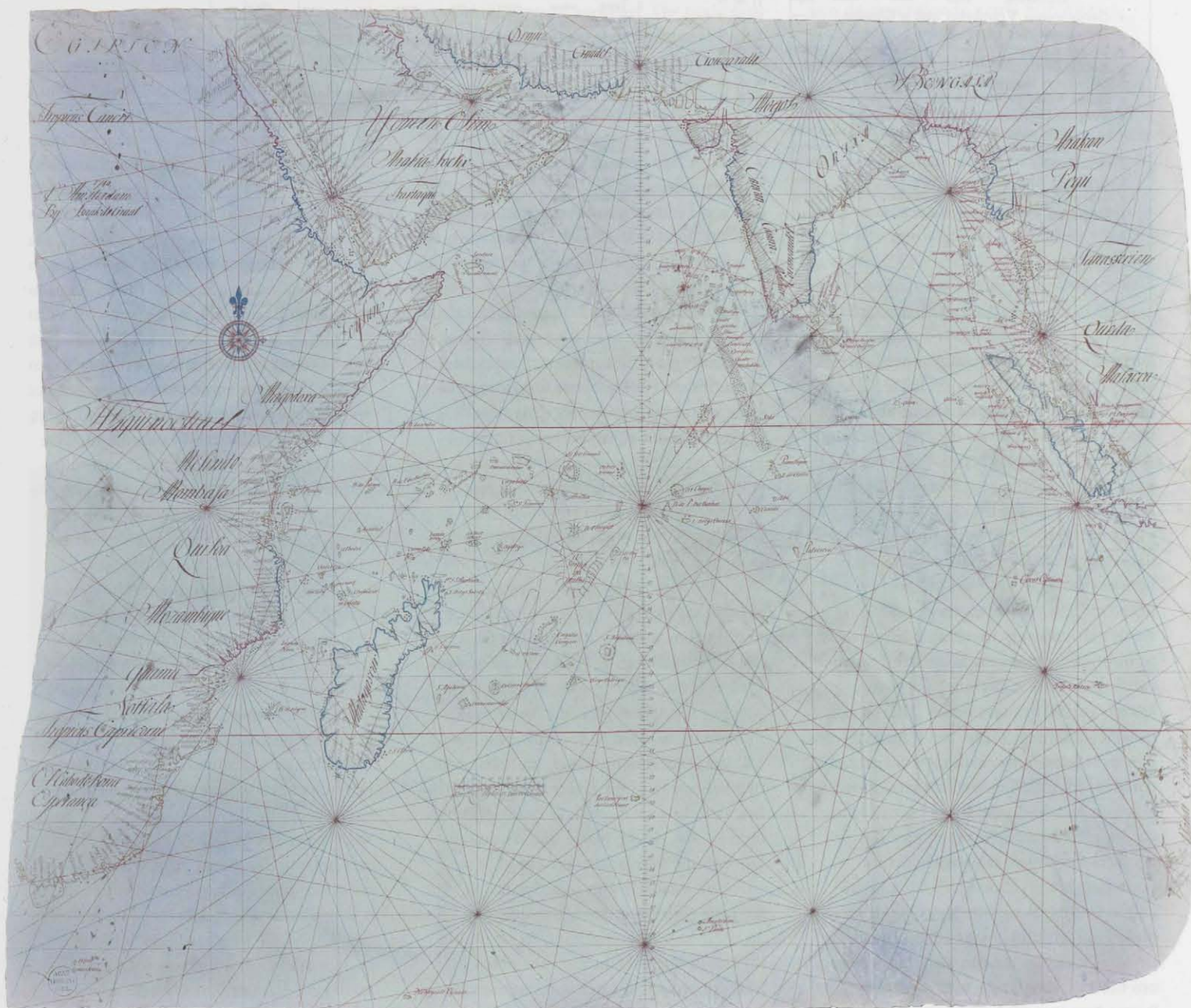
jaarlijks ten minste honderd perkamentkaarten in Batavia getekend, met een totaal van vijfduizend stuks voor de eerste helft van de achttiende eeuw. Met de in de Republiek getekende 35.000 perkamentkaarten zijn dat samen ongeveer 40.000 paskaarten voor de achttiende eeuw.

Deze indrukwekkende hoeveelheid kaarten wordt door een momentopname uit 1715 goed geïllustreerd. In dat jaar liet baaskaartenmaker Abraham Verviers een inventaris van het kaartmateriaal in Batavia opmaken. Daarin nam hij niet minder dan 3.636 perkamentkaarten op.²² Daarnaast vertrokken in datzelfde jaar 28 compagnieschepen vanuit de Republiek. De vele honderden perkamentkaarten aan boord van deze schepen zijn hier dus nog niet meegerekend.

Het is overigens niet uit te sluiten dat een beperkt aantal daarvan wel in de telling is opgenomen. Het betreft dan uitsluitend kaarten van schepen die voor de inventarisatie in Batavia waren gearriveerd. Tellen we de daarnaast nog de vele perkamentkaarten die in VOC-magazijnen en werkplaatsen van kaartmakers in de Republiek voorradig waren, dan zal het een weinig gewaagde veronderstelling zijn dat in 1715 ongeveer vijfduizend perkamentkaarten in omloop waren.

Levensduur van kaarten

Kaartenmakers van de VOC hadden de plicht om samen met de equipagemeeesters alle boeken, kaarten en stuurmans-

29:57 L Y S T E

Van de Boeken, Kaarten en Stuurmans-gereedschappen, die voortaan de Schepen, na Indiën gaande, zullen worden mede gegeven, voor en ten behoeve van den Schipper, en dat volgens Resolutie den 28 Maart 1731, ter Vergadering van de Seventiene genomen, met byvoeginge van de pryzen, zoo die ter Kamer Zeeland worden geleverd.

			guld. ft. p.
1	Groot Vierkant Peyl-Compas	—	21 0 0
1	Ordinair Vierkant Peyl-Compas	—	6 1 5
2	Groote Peylroozen	— yder	3 0 0
4	Ordinaire Peylroozen	— yder	0 16 0
1	Schuyvende Roos	—	0 16 0
2	Groote Koopere Pennen	— yder	1 10 0
2	Ordinaire Koopere Pennen	— yder	0 1 0
4	Groote Glaazen	— yder	0 12 0
12	Ordinaire dito	— yder	0 6 0
2	Kaartpassers met staale Punten en platte Koppen	— yder	1 4 0
1	Schryfpasser met een ronde Kop	—	0 11 0
1	Plynschaal	—	0 12 0
1	Graadboog met kopere Visier en dubbele kopere Schroeven	—	5 0 0
1	Goede groote Verrekijker met 4 Glaazen	—	7 0 0
1	Dito kleine met kopere Busen	—	3 0 0
2	Groote Roepers	— yder	3 0 0
2	Kleine dito	— yder	2 4 0
1	Doos tot 't Stuurmans Gereetschap	—	0 6 0
1	Blikke koker tot de Kaarten	—	1 4 0
1	Verguld Licht der Zeevaart of Konst der Stuurlieden, door Gietermaker, met de Tafels van Lengte en Breette	—	2 16 0
1	Graadboekje	—	0 6 0
1	Agtjarige Almanach	—	0 8 0
1	Gelynd Journaalboek van 3 Boeken	—	2 5 0
1	Ongelynd Journaalboek van 2 Boeken	—	0 12 0

K A A R T E N.

			guld. ft. p.
1	Kaarteboek van 't Canaal en Engelse Havnen door van Ceulen, het geen aan de Kaap zal moeten worden afgegeven, om voor de Retour-Scheepen te dienen	—	18 0 0
1	Kaart van Texel tot de Hoofden	—	1 4 0
1	Kaart van de Noord-Zee, groot Bestek	—	1 4 0
1	Kaart van 't Canaal van de Hoofden tot Portland	—	1 4 0
1	Kaart van Portland tot de Sorles	—	1 4 0
1	Kaart beweste Engeland en Hiiland met de Doggersbank daar in	—	1 4 0
1	Wassende Graadkaart van 't Canaal tot Cabo Verde	—	1 4 0
1	Wassende Graadkaart van Cabo Verde tot de Kaap	—	1 4 0
1	Wassende Graadkaart van de Kaap tot Java	—	4 0 0
1	Voorste gelykgradige Kaart van Texel tot de Kaap	—	6 10 0
1	Indische Zee gelykgradige van de Kaap tot de Straat Sunda	—	6 10 0
1	Sumatra	—	6 10 0
1	Straat Sunda	—	6 0 0
1	Java	—	6 10 0
1	Batavia en Bantam	—	3 10 0
1	Kaarte van 't Land van Eendragt, groot Bestek	—	0 6 0
8	Bladen Compas Linien papier, ieder blad zynde fyn	—	0 6 0

De navolgende Kaarten gaan nevens de Instructien in de Doofe.

1	Kaart van de Tafel-bay	—	2 10 0
1	Kaart van de Saldanha-bay	—	2 10 0
1	Kaart van de Bay Fals	—	2 10 0
1	Kaarte van 't Dassen Eyland	—	0 15 0
1	Kaarte van 't Robben Eyland	—	0 15 0

Ik

5. De lijst van boeken, kaarten en stuurmans-gereedschappen die vanaf 1731 aan compagnieschepen naar Azië werden meegegeven. Nationaal Archief, Den Haag.

gereedschappen van thuiskomende schepen te controleren, en 'naar zien en het geene nog goed en bruikbaar is, weder tot gebruik van de vertrekkende schepen te employeeren'.²³ Op oude perkamentkaarten stonden veelal gegiste bestekken afgetekend die verwijderd moesten worden. Voor het schoonmaken daarvan werd door de Compagnie niet veel betaald. Op de door Roggeveen ingediende 43 rekeningen noteerde hij slechts driemaal een gering bedrag voor 'schoonmaken van oude caarten'. Later werd daar zelfs niets meer voor uitgekeerd. Toen Abraham Anias (1694-1750) in 1731 als officiële kaartenmaker van de Zeeuwse kamer werd aangesteld en het contract met de bewindhebbers ondertekende, liet hij in de marge vermelden dat hij niet begreep 'dat ick niet soude declarere voor het schoonmaken der oude pergament caarten'.²⁴ Deze onbetaalde opdracht zal het hergebruik van oude kaarten niet hebben bevorderd. Integendeel, het was immers lucratiever om nieuwe kaarten te vervaardigen. Bovendien leverden veel stuurlieden hun

kaartmateriaal niet in, maar verkochten die aan derden. De boete voor overtreding stond kennelijk niet in verhouding tot de prijs die zij bij verkoop ontvingen.²⁵ Dit tekort moest eveneens door nieuw kaartmateriaal worden aangevuld. Er bestaan dus sterke aanwijzingen dat hergebruik van oude kaarten zich minder voortdeed dan wordt aangenomen. Voor een feitelijke onderbouwing gaan we terug naar de rekeningen van Roggeveen. In het voorgaande zagen we dat hij 3.042 kaarten op perkament voor 95 uitgaande Zeeuwse compagnieschepen heeft vervaardigd. Van deze perkamentkaart werden er jaarlijks ongeveer 35 als Eis van Indië verscheept. Dat was dus lading. Voor onze berekening van het aantal perkamenten zeekaarten ten dienste van de navigatie tijdens de reis worden die van het totaal aantal afgetrokken. Resteert een totaal van 2.517 kaarten voor 95 compagnieschepen, of 26 nieuwe perkamentkaarten per schip. Bij een gemiddeld aantal van 30 tot 34 perkamentkaarten per compagnieschip, bestond circa 81 procent uit nieuw gete-

kende paskaarten. Om dit percentage naar scheepsreizen te vertalen, maken we gebruik van een eenvoudige deling. De breuk is gelijk aan het aantal nieuwe kaarten gedeeld door het aantal retourreizen naar Azië. Dat betekent dat als alle kaarten na één retourreis door nieuwe worden vervangen het quotiënt gelijk is aan één. Bij een 0,5 gaat een kaart dus twee retourreizen mee. Bij de door Schilder gehanteerde levensduur van drie retourreizen is het quotiënt gelijk aan 0,33. Dus hoe kleiner de uitkomst des te hoger de duurzaamheid. In ons geval is de breuk gelijk aan 0,81. Daaruit volgt een gemiddelde levensduur van meer dan één (1,2) volledige retourreis, of circa twee tot drie jaar per perkamentkaart.²⁶

Voor een tweede berekening en toets van betrouwbaarheid gaan we naar de hiervoor genoemde kasboeken van de Amsterdamse kamer die voor de periode 1700-1796 bewaard zijn gebleven. Daarin staan alle uitgaven voor stuurmansgereedschappen voor de achttiende eeuw genoteerd die als bijlage

in *The Van Keulen Cartography* zijn opgenomen.²⁷ Vanaf 1735 werden de leveranties naar producten, aantallen en prijzen gespecificeerd. Zodoende weten we precies hoeveel manuscriptkaarten Isaac de Graaf tot aan zijn dood in 1743 voor de VOC heeft vervaardigd. De geleverde paskaarten waren, met uitzondering van de kamer Rotterdam, alleen bestemd voor schippers en stuurlieden van de Amsterdamse kamer. Kaarten voor de kamers Hoorn, Enkhuizen en Delft verliepen via lokale leveranciers, mogelijk eigen kaartenmakers. Volgens de niet-gespecificeerde rekeningen van de kamer Enkhuizen leverde Hendrik van Stralen bijvoorbeeld de kaarten en stuurmansgereedschappen voor de Compagnie. Daarnaast was hij landmeter en tekenaar.²⁸ Vermoedelijk hebben de kamers Hoorn, Enkhuizen en Delft al veel eerder een beroep gedaan op eigen leveranciers van kaarten en navigatie-instrumenten. In de achttiende-eeuwse Amsterdamse kasboeken van de VOC komt namelijk geen enkele vermelding van kaartleveranties aan de drie genoemde kamers voor.²⁹ Dat Hoorn en Enkhuizen vanaf de jaren veertig van de achttiende eeuw hun kaarten van plaatselijke leveranciers betrokken, is overigens al eerder gesuggereerd.³⁰ Nader onderzoek zal dit moeten uitwijzen. Uit tabel 2, waarin zowel de kaartleveranties als het aantal uitgerede VOC-schepen over de equipagejaren³¹ 1735 tot 1742 zijn opgenomen, kunnen we de hiervoor gehanteerde berekening toepassen. In

totaal leverde De Graaf 3.339 perkamentkaarten voor 157 Amsterdamse en Rotterdamse schepen. Met een gemiddelde van 21 nieuwe perkamentkaarten per compagnieschip volgt een quotiënt van 0,66. Daaruit volgt een levensduur van anderhalve retourreis (1,5) of circa drie jaar.

Omvang kaartproductie, 1602-1753

Hoe vertalen we deze cijfers naar de zeventiende eeuw? Tussen 1700 en 1753, het jaar dat Van Keulen zijn zesde deel van de *Zee-Fakkel* uitbracht, werden 1.759 compagnieschepen door de zes verschillende kamers van de VOC uitge-reed.³² Dat aantal komt nagenoeg geheel overeen met de 1.755 scheepreizen die Schilder voor zijn berekening over de zeventiende eeuw hanteert. Op basis van het bilaterale scheepvaartverkeer tussen de Republiek en Azië zijn beide perioden zeer goed vergelijkbaar.

Zoals we hiervoor zagen, becijfert Schilder een levensduur van drie retourreizen per kaart. Dat is, met een ruim tweemaal langere levensduur, een significant verschil met de uitkomsten over de achttiende eeuw. Bovendien heeft hij de perkamentkaarten van de Generale Eis noch de in de kaartenwinkel te Batavia vervaardigde paskaarten meegerekend. Tellen we daar 5.000 kaarten voor, dan levert dat met het door Schilder geschatte aantal kaarten 25.000 perkamentkaarten op voor de zeventiende

eeuw. Gezien het voorgaande moet dit als de ondergrens worden beschouwd binnen de ruime marges van de schatting. Een zeventiende-eeuws totaal van ten minste 30.000 kaarten lijkt me realistisch. Op grond daarvan mag het als zeer aannemelijk worden beschouwd dat kaartenmakers van de VOC tussen 1602 en 1753 ten minste 70.000 kaarten op perkament hebben vervaardigd.

Besluit

Gedurende haar bestaan heeft de VOC meerdere hydrografische centra gekend. De belangrijkste was die te Amsterdam, gevolgd door Batavia. Vanaf 1669 maakte de Zeeuwse kamer gebruik van eigen kaartentekenaars. Mogelijk hebben ook drie kleinere kamers vanaf het eind van de zeventiende eeuw hun manuscriptkaarten van lokale kaartenmakers betrokken. Een groot deel van de paskaarten was op het stevige en duurzame perkament getekend, de overige waren van papier. Van de getekende zeekaarten was een beperkt aantal bestemd voor Batavia en behoorde tot de vracht. Op basis van bewaard gebleven achttiende-eeuwse kasboeken en kwitanties voor geleverde kaarten en navigatie-instrumenten mogen we concluderen dat perkamentkaarten een levensduur hadden van circa twee tot drie jaar. Daarna werden ze door nieuwe kaarten vervangen. Tussen 1602-1753, het jaar dat de VOC overging van getekende naar gedrukte

Isaac de Graaf (manuscript)	1735/36	1736/37	1737/38	1738/39	1739/40	1740/41	1741/42	1742/43	Totaal
Kaarten op Perkament									
van f 6,50 (Texel-Kaap) (Indische Zee) (Sumatra) (Java)	269	308	346	241	151	236	135	228	1.914
van f 6,- (Straat Sunda)	112	52	50	43	31	50	29	44	411
van f 4,- (wassende graadkaart Kaap tot Java)	84	112	102	78	58	64	39	68	605
van f 3,50 (Batavia en Bantam)	52	60	63	69	31	50	41	43	409
Totaal	517	532	561	431	271	400	244	383	3.339
Kaarten op papier									
van 6 stuivers (Land van Eendragt)	42	44	108	89	27	21	3	55	389
van f 2,50 (Tafelbaai) (Saldanhabaai) (Valsbaai)	108	108	90	132	60	72	98	54	722
van 15 stuivers (Dasseneiland) (Robbeneiland)	60	72	60	72	40	48	48	36	436
Totaal	210	224	258	293	157	141	149	145	1.577
Joannes van Keulen (gedrukt op papier)									
diverse kaarten van 24 stuivers	340	720	307	392	300	416	359	328	3.162
Kaartboek van f 21 (Engelandt, Schotlandt IJrlandt)*	5	21	3	1				5	35
Kaartboek van f 14 (Moorse, Guinese en Brasilse Cust) **	15	30	8	10	2	12	13	13	103
Aantal compagnieschepen waarvoor kaarten zijn geleverd	24	21	27	20	15	19	18	13	157

Bronnen: De Vries (e.a.) *The Van Keulen Cartography*, bijlage 4; Bruijn (e.a.) *Dutch-Asiatic Shipping*, vol. II

* Van Keulen, *Groote Lichtende Zee-Fakkel*, deel II. ** Idem, deel V.

Tabel 2, Kaartleveranties voor de kamers Amsterdam en Rotterdam, equipagejaren 1735-1742

kaarten, zijn naar schatting 70.000 perkamentkaarten voor de Compagnie vervaardigd.

Noten

1. De Vries (1996), 5-9.
2. De Meer (2007), 106.
3. Nationaal Archief (NA), Archief van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) 14212, 14460, 14470, 14471, 14474, 14478, 14486 en 14813, Soldijboeken van de kamers Rotterdam, Hoorn en Enkhuizen, 1750-1776.
4. Schilder (1988), 23-24.
5. Zie voor VOC: F.S. Gaastra, *De geschiedenis van de VOC* (Zutphen 2002).
6. Schilder (1982), 10-16 en Zandvliet (1998), 33-130. In sommige bronnen wordt Johan Roggeveen Jan Roggeveen genoemd.
7. Goedings (1989), 95-97.
8. Schilder en W.F.J. Mörz Bruyns (1977), 179-182.
9. NA, VOC 13484-13486, Generale Eis, 1667-1669.
10. Coolhaas en J. van Goor (1971-2004), IV 82.
12. Schilder (1982), 23-24.
13. NA, VOC 11361, Overzicht 1705-1720. In totaal ontving Jacob Witboom 2.740 gulden voor de door Roggeveen geleverde kaarten en navigatie-instrumenten.
14. NA, VOC 11361, Kwitanties betreffende de vervaardiging en levering van kaarten en stuurmansgereedschap kamer Zeeland, 1705-1719. Daar de naam Jan (Johan) Roggeveen niet op alle kwitanties staat vermeld, menen sommige onderzoekers dat een deel van de geleverde kaarten door equipagemeester Jacob Witboom zijn vervaardigd. Begrijpelijk, maar onjuist.
15. NA, VOC 11361, Roggeveen bracht in totaal 30.346 gulden in rekening, waarvan 16.517 gulden (54%) voor geleverde manuscriptkaarten.
16. Mörz Bruyns (1988), 54.
17. Zie tabel I. Het jaarlijks gemiddelde van de Generale Eis was 145 getekende kaarten op perkament.
18. NA, VOC 13624-13625, Kasboeken kamer Zeeland, 1724-1728. Gemiddeld bracht Abraham Anias jaarlijks 2.150 gulden in rekening.
19. NA, VOC 7143-7157, Journalen van de opperboekhouder kamer Amsterdam, 1700-1756. Het betreft alleen kaartleveranties voor de kamers Amsterdam en Rotterdam. Tussen 1735 en 1743 werden 53 schepen door de kamers Enkhuizen, Delft en Hoorn uitgereed. Daar zijn naar schatting 1.100 perkamentkaarten voor vervaardigd.
20. Schilder (1982), 41.
21. NA, VOC 7152-7153, 31 januari en 31 mei 1736, 31 december 1737, 31 december 1738, 29 februari 1740 en 30 november 1740.
22. NA, VOC 7153, 30 juni 1742. Prijs per kaart was twintig gulden.
23. Schilder (1982), 41. D. de Vries noemt een aantal van 3.535 kaarten: De Vries, *Uit de kaartenwinkel* 5.
24. NA, Collectie Radermacher (CR) 276, Contract van kamer Zeeland met Abraham Anias betreffende levering van kaarten, instrumenten enz., 1731.
25. Ibidem.
26. Coolhaas en Van Goor, *Generale missiven* IX 285; Schilder (1982), 38.
27. Bruijn, en F.S. Gaastra en I. Schöffer (1979-1987), I, 56-106.
28. Jacobs en G. Schilder (2005), 125-158.
29. NA, VOC 14562-14564 en 14860, Boekhoudkundige journalen van de kamer Hoorn en Enkhuizen, 1732-1744; M. Donkersloot-de Vrij, *Repertorium van Nederlandse kaartmakers, 1500-1900* (Utrecht 2003). De kaarten voor de kamer Hoorn werden door Haasje Crap, (wed. van Adriaan Beverwijk) en Dick Breebaart geleverd. De boekhouding van de kamer Delft is verloren gegaan.
30. Jacobs en Schilder (2005), 125-158. Alleen Johannes van Keulen heeft incidenteel (gedrukte) kaartboeken via de Amsterdamse kamer aan andere kamers geleverd, 31 maart 1730, 31 augustus 1737 en 30 juli 1749.
31. Kok (1989), 38.
32. Equipagejaren vielen niet samen met kalenderjaren en liepen van begin juni tot eind mei van het volgend jaar.
33. Bruijn e.a. (1979-1987), II 1823-3582.

Literatuur

- Bruijn, J.R., F.S. Gaastra en I. Schöffer. 1979-1987. *Dutch-Asiatic Shipping in the 17th and 18th centuries*, 3 volumes. Den Haag.
- Coolhaas, W. Ph., en J. van Goor. 1971-2004. *Generale missiven van gouverneurs-generaal en raden aan Heren XVII der Verenigde Oostindische Compagnie*, deel IV-X. 's-Gravenhage.
- Gaastra, F.S. *De geschiedenis van de VOC* (Zutphen 2002).
- Goedings, G.J.E. 'Kaartkleurders en de technische aspecten van het kleuren in de zestiende en zeventiende eeuw', in: C. Bosters e.a. (red.), *Kunst in kaart. Decoratieve aspecten van de cartografie*. Utrecht.
- Jacobs, I.B., en G. Schilder. 2005. 'Navigational equipment in the journal of the chief Accountant of the Dutch East-India Company', in D. de Vries, G. Schilder, W.F.J. Mörz Bruyns (e.a.), *The Van Keulen Cartography, Amsterdam 1680-1885*, twee

delen. Alphen aan den Rijn.

- Kok, M. 1989. 'Cartografie van de firma Van Keulen', in: E.O. van Keulen e.a. (red.), *In de Gekronede Lootsman: Het kaarten-, boekuitgevers en instrumentenmakershuis van Van Keulen te Amsterdam, 1680-1885*. Utrecht.
- Meer, S. de. 2007. 'Isaak de Graaf, kaartenmaker van de VOC', in: S. de Meer (red.), *Het Zeekaartenboek: Vroege zeekaarten uit de collectie van het Maritiem Museum Rotterdam*. Zutphen.
- Mörz Bruyns, W.F.J. 1988. 'De navigatie bij de VOC' in: P. van Mil en M. Scharloo (red.), *De VOC in de kaart gekeken: Cartografie en navigatie van de Verenigde Oostindische Compagnie, 1602-1799*. 's-Gravenhage.
- Schilder, G. en W.F.J. Mörz Bruyns. 1977. 'Navigatie', in L.M. Akveld, S. Hart en W.J. van Hoboken (red.), *Maritieme geschiedenis der Nederlanden*, deel 2. Bussum.
- Schilder, G., 1982. *Plaatsbepaling: De oude kaart in zijn verscheidenheid van toepassingen*. Amsterdam.
- Schilder, G. 1988. 'Het cartografisch bedrijf van de VOC' in: P. van Mil en M. Scharloo (red.), *De VOC in de kaart gekeken: Cartografie en navigatie van de Verenigde Oostindische Compagnie, 1602-1799*. 's-Gravenhage.
- Vries, D. de. 1996. *Uit de kaartenwinkel van de VOC: Catalogus van zeekaarten van de Verenigde Oostindische Compagnie in de Collectie Bodel Nijenhuis*. Leiden.
- Zandvliet, K. *Mapping for Money: Maps, plans and topographic paintings and their role in Dutch overseas expansion during the 16th and 17th centuries*. Amsterdam.

Summary

Drawn on parchment: Production and extent of the hydrographic business of the VOC / Ruud Paesie

Founded in 1602, the Dutch East India Company (VOC) had its own hydrographic offices for overseas navigation. The Company's official mapmakers of its Amsterdam chamber, its hydrographic service in Batavia, and of its Zeeland chamber produced manuscript charts. Until 1753, from when printed maps and charts were used, a part of the VOC's output was still drawn on parchment. All outward- and homeward-bound East Indiamen were equipped with around 30 to 35 charts on parchment; after completion of their voyages, these charts were cleaned by official VOC mapmakers for reuse. Charts on parchment lasted around three to four years. Approximately 70.000 manuscript charts on parchment were produced during the 17th and first half of the 18th century by the VOC's official mapmakers.

Nicolaas Witsen was burgemeester van Amsterdam en als bewindhebber van de VOC nauw betrokken bij de koopvaart. Hij spande zich in voor de handel met Rusland en ontwierp daartoe een baanbrekende kaart. In 1696 werd hij toezichthouder op het loodswezen; zijn kennis van de scheepvaart en zijn kartografische vaardigheid kwamen hem daarbij goed van pas. Hij zorgde voor de bouw van vuurtorens en tekende kaarten voor de navigatie op de Zuiderzee. Witsen peilde daartoe eigenhandig de diepten in de vaargeulen waarlangs de koopvaardij schepen op weg waren naar de wereldzeeën en zwaar beladen terugkeerden.

De bescheiden bijdrage van Nicolaas Corneliszoon Witsen (1641-1717) aan de kartografie van de Zuiderzee is niet los te zien van de maritieme belangen en interesses van zijn voorouders. Afkomstig uit Akersloot in Noord-Holland ontwikkelde de familie Witsen zich in de zeventiende eeuw in hoog tempo tot een der meest invloedrijke families van Amsterdam, zowel op economisch als op bestuurlijk gebied. Daarbij speelde de koopvaardij een belangrijke rol en had de zorg voor een veilige vaart over de 'Suyderzee' al vroeg hun aandacht.

Beperkte betovergrootvader Jacob zich nog tot de binnenvaart, diens zonen Cornelis en Gerrit Witsen bevoeren de Zuiderzee en vervolgens de Noordzee en de Oostzee. Gerrit was niet alleen koopman, maar ook achtmaal burgemeester

Jhr. dr. I. Wladimiroff (1943) is te Amsterdam werkzaam als bestuursadviseur.

Hij publiceerde over de historische kartografie van Rusland en promoveerde op het proefschrift *De kaart van een verzwegen vriendschap. Nicolaas Witsen en Andrej Winius en de Nederlandse cartografie van Rusland (2008)*. Hij is lid van de raad van toezicht van het Zuiderzeemuseum.

Eygenhandig gepeylt en ontworpen:

Nicolaas Witsen en de kartering van de 'Suyderzee'

1. Portret Nicolaas Witsen, burgemeester van Amsterdam. Gravure door H. Pothoven naar J. Houbraken, 1688. Stadsarchief Amsterdam.

van Amsterdam. Hij beschikte over uitstekende contacten in de Staten Generaal en wist prins Maurits te bewegen om bij de Russische tsaar te pleiten voor toestemming om handel te drijven langs de route van Archangel in het noorden naar de Kaspische Zee in het zuiden. Hij probeerde zo toegang te krijgen tot de lucratieve zijdehandel met Perzië; tevergeefs want de tsaar wilde de handel in eigen hand hebben. Ook Jonas Cornelisz. Witsen, broer van Nicolaas' grootvader, zocht het letterlijk hogerop, niet alleen als burgemeester maar ook als ondernemer in de zeevaart. Hij was in 1614 één der oprichters van de Noordse Compagnie die zich bezighield met de walvisjacht in de noordelijke wateren tussen New Foundland en Nova Zembla.

De vader van Nicolaas Witsen, Cornelis Janszoon (1605-1669), was een breed ontwikkelde en gezaghebbende man. Hij was ondermeer burgemeester van Amsterdam, lid van de Admiraliteit, bestuurder van 's Lands Zeemagazijn (het gebouw van het huidige Scheepvaartmuseum), lid van de Commissie van Pilotage ofwel het loodswezen en bewindhebber van de West-Indische Compagnie. Dat hij bij het exploreren van de aardbol een belangrijke rol speelde blijkt niet alleen uit het feit dat kartograaf en uitgever Nicolaas Visscher jr. (1618-1679) een

kaart van Noord- en Zuid-Amerika aan hem opdroeg, maar ook dat een fort aan de kust van West-Afrika, de baai van een eiland bij Nieuw Guinea en een eilandengroep bij Tasmanië naar hem werden vernoemd.¹ Op maritiem gebied was vader Cornelis zeer geïnteresseerd in de scheepsbouw en de navigatie. Het is tegen deze familieachtergrond niet onbegrijpelijk dat Nicolaas Witsen belangstelling had voor de scheepvaart, voor de geografie van de aardkloot en voor handelsroutes over zee en over land. Een eerste, indrukwekkende proeve van zijn geleerde liefhebberijen was een standaardwerk dat hij schreef over de scheepsbouw. Amper 30 jaar oud voltooidde hij in 1671 zijn boek *Aeloude en bedendaegsche scheepsbouw en bestier*, een compilatie van historische en eigentijdse kennis en gegevens over de scheepsbouw en de scheepsorganisa-

tie. De illustraties waren door hem zelf getekend; een vaardigheid waarvan hij al in zijn jeugd blijk had gegeven.² Het boek zou grote bekendheid gaan genieten en later nog worden uitgebreid en bij de firma Blaeu herdrukt.

Op het gebied van de geografie verrichtte Witsen innovatief werk door het immens uitgestrekte en kartografisch onontgonnen Aziatische binnenland van Rusland te beschrijven en in kaart te brengen. Hierbij speelden handelsbelangen een rol: het vinden van alternatieve handelsroutes naar China en de Indische Archipel en niet te vergeten Perzië en India. Aangezien de noordoostelijke doorvaart bovenlangs Rusland een brug te ver was gebleken zocht men naar mogelijkheden om via de grote Russische rivieren binnenlands te reizen. Ondanks het ontbreken van enigszins betrouwbare kaarten en het feit dat Nicolaas weliswaar ooit in Moskou was geweest maar nooit verder kwam dan daar, slaagde hij erin een voor die tijd geheel nieuwe kaart te tekenen. Onderzoek in de archieven in Rusland heeft uitgewezen dat Witsen daarbij werd geholpen door zijn achterneef en vriend Andries Andrieszoon Winus (1641-1716).³ Deze Russische Nederlander was de begaafde, in Rusland geboren zoon van een Amsterdamse graanhandelaar en ijzerfabrikant. Andrej Andrejevitsj maakte carrière aan het hof van opeenvolgende tsaren en bekleedde bestuurlijke functies op ministerieel niveau. In die hoedanigheid vervulde hij enkele jaren de positie van 'onderkoning' van Siberië en behoorde hij tot de kleine groep van naaste vertrouwelingen van tsaar Peter de Grote. Witsen leerde zijn neef kennen toen hij in 1664, kort na zijn afstuderen als jurist, de kans kreeg mee te reizen in het gevolg van gezant Jacob Boreel. Deze moest namens de Staten-Generaal bij tsaar Aleksej Michailovitsj de Nederlandse handelsbelangen bepleiten. De twee neven deelden niet alleen hun leeftijd, maar ook vele intellectuele interesses. Zij raakten bevriend en zouden hun leven lang met elkaar corresponderen.

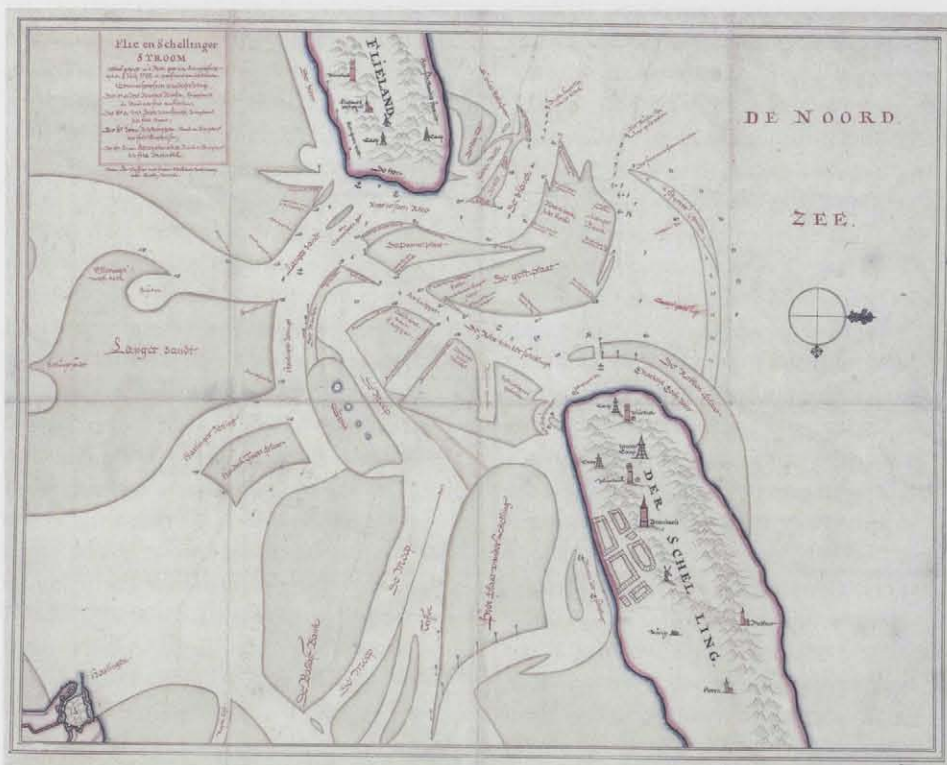
Het is aan Witsens kartografische bekwaamheid te danken dat hij erin slaagde om met talloze brokjes, vaak tegenstrijdige informatie, een baanbrekende kaart te construeren. Naast de hulp van Winus kon hij daarbij, mede dankzij zijn vele bestuurlijke functies, beschikken over een uitgebreid netwerk van correspondenten en informanten,

van VOC-ambtenaren tot missionarissen en van diplomaten tot avonturiers. Witsen werkte ruim twintig jaar aan zijn *Nieuwe Landkaart van het Noorder en Oosterdeel van Asia en Europa* alvorens hij die in 1689 in beperkte kring aan de openbaarheid durfde prijs te geven. In 1692 verscheen in aanvulling hierop zijn boek *Noord en Oost Tartarye* dat een encyclopedisch overzicht bood van de door Witsen verzamelde kennis en gegevens over Europees en Aziatisch Rusland. Dit boek werd meermalen uitgebreid en herdrukt.

Gezien zijn vele bestuurlijke besognes moest Witsen woekeren met de schaarse tijd voor zijn liefhebberijen, die niet alleen de scheepsbouw en Rusland betroffen maar ook het verzamelen van naturalia en rariteiten uit alle werelddelen. Zijn bestuurlijke loopbaan begon in 1670 in de vroedschap van Amsterdam en kennelijk niet zonder succes; op zijn drieëndertigste werd hij al lid van de Staten-Generaal. Die zouden hem vele jaren later, in 1689, als buitengewoon ambassadeur afvaardigen naar het Engelse hof. In Amsterdam werd Witsen dertien keer tot burgemeester gekozen en vervulde hij functies als schepen, thesaurier-ordinaris, lid van de Admiraliteit en Commissaris van de Pilotage, waarover hierna meer.⁴ Van groot belang voor zijn internationale netwerk was zijn functie van Bewindhebber van de Verenigde Oost-Indische Compagnie. Daardoor kon hij opdracht geven onderzoek te doen of exotisch materiaal te verzamelen en had hij toegang tot geheime kaarten van de VOC.

Toen Nicolaas Witsen in 1696 werd benoemd tot toezichthouder op het loodswezen, voluit 'Commissaris van de Pilotage en ontvanger-generaal der vuur- en bakengelden benoorden de Maze' beschikte hij niet alleen over bestuurlijke ervaring, maar ook over kennis van de zeevaart en de kartografie. Hij kende de Zuiderzee als zijn broekzak, getuige de regelmatige boottochtjes tijdens welke hij onder andere onderzoek deed naar de mysterieuze, verdrinken stad Grebbe. In de zomer van 1707 schreef hij aan zijn correspondentievriend Gijsbert Guper (1644-1716): '18 augustus drijvende in de Suydersee. WelEdele Gestrenge Heere. Ik hebbe een rijse te water in de Suydersee gedaen, en mij nader geïnformeert over de stat Grebbe en uyt Heeren van de magistraet tot Medemblik verstaen dat waerlijk

die stat gelegen is geweest benoorden Wieringen omtrent sekere diepte of zeeinbogt die wij de balg noemen, en dat er tot Medemblik nu nog personen waeren, die de fondementen der mueren met leeg water hadden gesien; so als mij nu van die waer, de Helder en elders verseekert'.⁵ Afgezien van dit bodemonderzoek was Witsen ook goed bekend met de navigatieproblemen op de vaarroute van en naar Amsterdam over de Zuiderzee en de twee doorgangen naar de Noordzee, respectievelijk het Marsdiep tussen Helder en Texel en de Vlietstroom tussen Vlieland en Terschelling. Hij kende de gevaren en de noodzaak van betrouwbare hulpmiddelen voor de navigatie, zoals betoning en kartering van de vaarwegen. Tot de gevaren behoorden ook de risico's die huiswaarts kerende koopvaarders liepen als die vanwege hun diepgang voor anker moesten gaan op de rede van 'De Helder'. Omdat de grote galjoenen te zwaar beladen waren om de ondiepten in de Zuiderzee te passeren werd de lading overgeladen op lichters, platte vaartuigen met geringe diepgang.⁶ Bij hevige storm in het Marsdiep konden de lege galjoenen echter van hun ankers worden geslagen en averij oplopen. In zijn eerdergenoemde boek over de scheepsbouw had Witsen al een lans gebroken voor de aanleg van een veilige haven aan de kust van Texel bij Schilt of in het Nieuwe Diep bij De Helder. Om zijn voorstel kracht bij te zetten tekende hij een *Kaerte van een nieuwe Haven in Texel* en ontwerpen voor *Drie gemaekte Scheeps Havens*.⁷ Een van deze varianten zou kunstmatig in zee moeten worden aangelegd aangezien ter plekke een natuurlijke inham ontbrak. Dit plan van Witsen werd echter nooit gerealiseerd vanwege vrees voor concurrentie bij de havensteden aan de Zuiderzee. In navolging van eerdergenoemde voorvader Gerrit Witsen, die in 1615 op Urk een 'vuurboet' liet aanleggen, zette Nicolaas Witsen zich in voor de bouw van vuurbakens langs de kust van de Zuiderzee. Op aandringen van de schippers zorgde hij ervoor dat de Staten van Holland en West-Friesland in november 1699 besloten drie vuurbakens te laten bouwen: bij IJdoorn ter hoogte van Durgerdam, op het eiland Marken en ten noorden van Enkhuizen.⁸ In juni 1700 was de eerste van drie identieke, vierkante, torens klaar. De bouwkosten werden gedeeld door de Staten en Amsterdam en voor het onderhoud werd vuurgeld geheven van de schepen die de

4. Flie en Schellinger Stroom, 1708. Manuscript en kopergravure door Isaac de Graaf, 1708. Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam, inv.nr. OTM:HB-Kaartenzl: 102.13.03.

is, was deze door getijdenstromingen grillige vaarroute moeilijk bevaarbaar zonder goede kartering en betoning. Witsen zou er jarenlang mee bezig zijn en hield zijn geleerde vriend Gijsbert Cuper regelmatig op de hoogte van zijn vorderingen en bevindingen. In september 1707 schreef hij dat hij komend voorjaar zou beginnen met peilingen op de Zuiderzee, mits het God behaagde hem daarvoor de gezondheid te geven; hij was immers al zesenzestig! Witsen maakte het zichzelf overigens niet gemakkelijk, want hij vond het noodzakelijk om er persoonlijk op toe te zien dat het werk goed zou worden uitgevoerd. In december 1709 berichtte hij Cuper: 'selve in loco de gronden gepijlt en in mijn bijsijn doen peilen' en verzochtte dat de kartering van de vaargeulen een gecompliceerd karwei was want 'de gronden en dieptens verlopen aldaer dagelijx'.

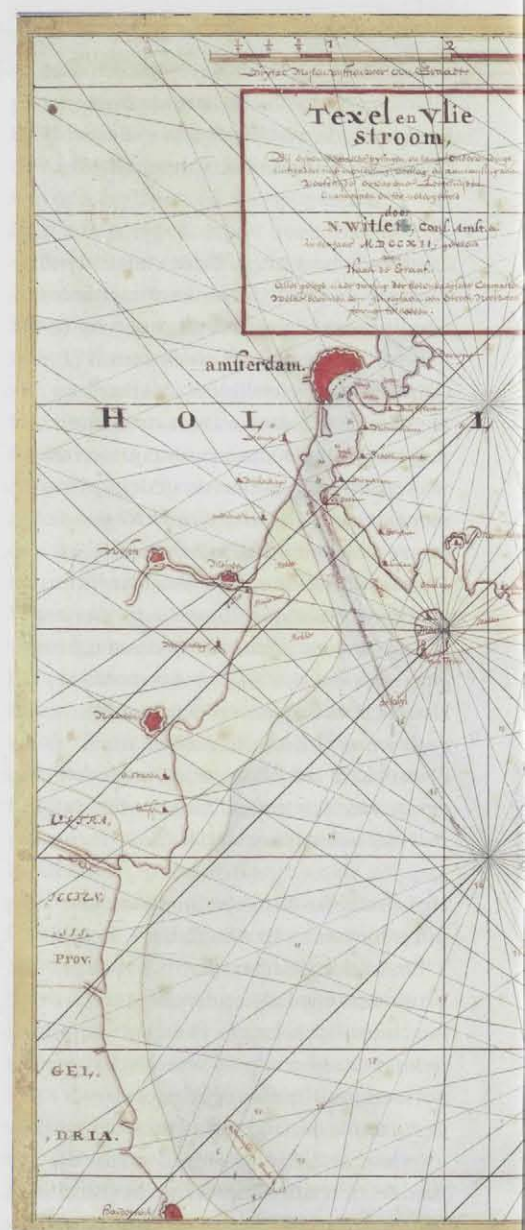
De kaart was in 1710 klaar en getiteld: *Flie en Schellinger Stroom aldus gepijlt in 't Nieuw gat na Langersand op den 8 Julij 1708, in presentatie van de heeren Commissarissen van de Pilotagi, De Hr. en Mr. Nicolaes Witsen. Burgem'r en Raad der Stad Amsterdam, De Hr.*

*en Mr. Dirk van Foreest, Burgem'r der Stad Hoorn, De Hr. Joan Verbruggen, Raad en Burgem'r der Stad Enchuijsen, De Hr. Joan Spiegelmaker, Raad en Burgem'r der Stad Medemblik.*¹¹ Op de kaart zijn de zandbanken en vaargeulen ingetekend die tussen 'Flieland' en 'Der Schelling' bepalend waren voor een veilige scheepvaart tussen de Zuiderzee en de Noordzee. Aangezien de handelsvaart op Rusland grotendeels via deze doorgang liep kreeg de ten noordwesten van Vlieland gelegen vaargeul 'De Oude Holle Poort' op latere kaarten de benaming 'Het Russisch Gat'. Opvallend is voorts dat de noordelijke oriëntatie van de kaart zich niet aan de bovenkant maar aan de rechterzijde van het kaartblad bevindt.

Witsen stuurde Cuper in augustus 1710 een exemplaar van de kaart: 'Heb bijgevoegt een kaart van de Vlietstroom door mij eygenhandig gepeylt en ontworpen' en voegde er niet zonder trots aan toe: 'gelijkt gants niet na de kaarten voor desen daer van gemaakt'. Dit laatste was niet los te zien van zijn kritiek op de kaarten van eerdere kartografen. Witsen schreef daarover aan Cuper: 'De kaarten van de Wit en alle anderen tot nog toe van de gronden der Suyderzee uytge-

geven zijn enkel misgreep en daer is niets goet aen'. Met 'de Wit' moet hij de Amsterdamse uitgever Frederik de Wit (ca.1629-1706) op het oog gehad hebben. Uit de tekst van Witsens brief valt echter niet af te leiden op welke kaart(en) van De Wit (en anderen) hij doelde. De Wit was overigens geen kartograaf maar uitgever van het kartografisch werk van anderen; hij stond zelf bekend als een begaafd graveur.

Een specifieke, door De Wit gepubliceerde kaart van de Vlietstroom is noch bij Koeman, noch bij Walsmit c.s. bekend¹²; ook naspeuring in archieven leverde (nog) geen resultaat op. Wel bevindt zich in de *Zee Atlas van De Wit een Pascaert van de Noord Zee van Ameland tot de Hoofden*. Deze kaart toont het zeegebied tussen het Friese Ameland en het Engelse Dover. Vanwege de schaalgrootte is deze kaart

5. Texel en Vlie Stroom. Manuscript en kopergravure door Isaac de Graaf, 1712. Zuiderzeemuseum Enkhuizen (Inv. nr. ZZM 013187).

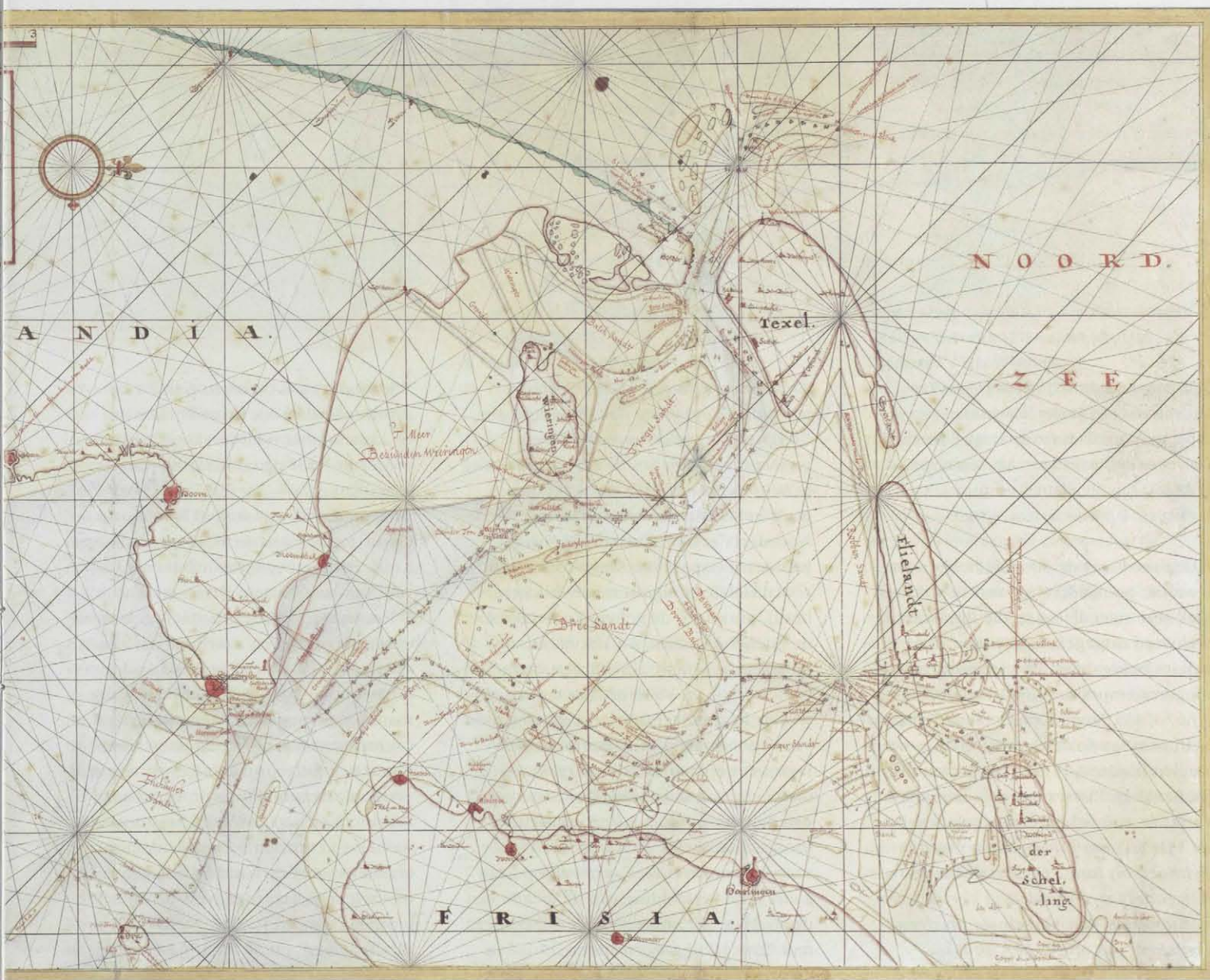
niet geschikt voor de navigatie langs de Vliestroom en kan vanuit die optiek gezien niet interessant voor Witsen zijn geweest. Een andere optie is de landkaart *Tabula Comitatus Frisiae*, getekend door Bernardus Schotanus á Sterringa (1640-1704), die De Wit omstreeks 1680 publiceerde. Linksboven is de Vliestroom tussen Terschelling en Vlieland in kaart gebracht, maar hier geldt dat de summiere hydrografische kartografie nauwelijks bruikbaar is voor navigatiedoeleinden.

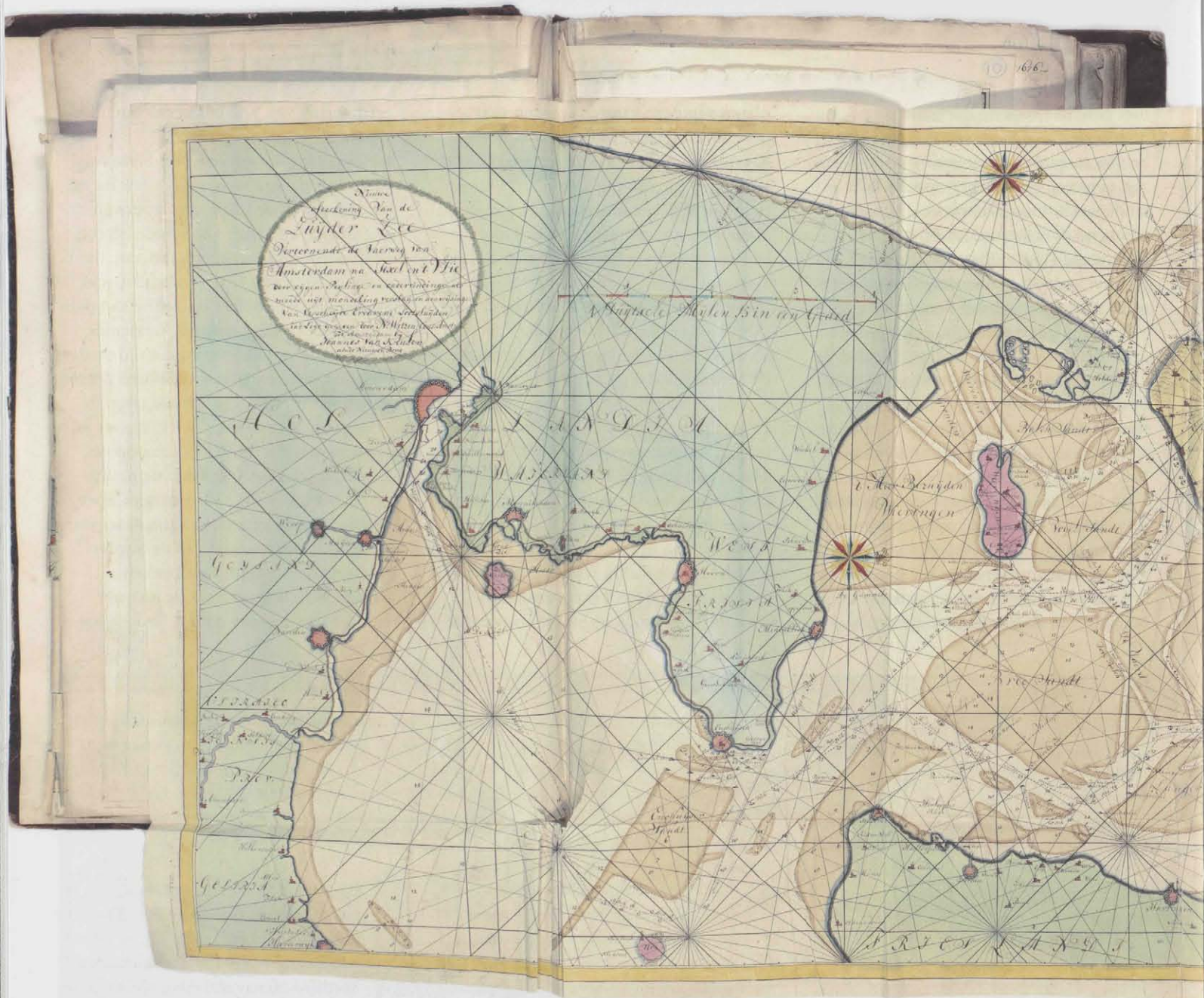
Rond 1700 behoorden Hendrick Doncker (ca. 1625-1699), Johannes van Keulen (ca. 1654-1715) en Johannes Loots (ca. 1665-1726) tot de voornaamste uitgevers op maritiem gebied. Zij publiceerde kaarten van de Zuiderzee met informatie voor de scheepvaart en in het bijzonder ook kaarten voor de navigatie door het Marsdiep en de Vliestroom. De druk-

platen van deze kaarten werden vaak decennialang gebruikt en in het beste geval geactualiseerd door het maken een gecorrigeerde staat van de plaat. Een ten tijde van Witsens kritiek nog enigszins actuele en met zijn eigen werkstuk vergelijkbare kaart is de tweede staat uit ca. 1703 van de *Zee-kaart van 't Vlie, als mede een gedeelte van 't Amelanders gat* van uitgever Hendrick Doncker.¹³ Deze kaart werd tezamen met een kaart van de Eemsmonding op één blad afgedrukt. Een ander voorbeeld is de vierde staat uit 1704 van de door Johannes van Keulen uitgegeven *Nieuwe Pascaert, Waar in te sien is de gaten van Texel en 't Vlie*¹⁴ De opeenvolgende staten van deze kaarten tonen aan hoezeer het verloop en de diepte van de stroomgeulen aan verandering onderhevig waren. Het risico dat een kaart relatief snel verouderde was dus groot en geeft reden voor enige

relativering van Witsens vernietigende kritiek.

Dat Nicolaes Witsen nog niet klaar was met zijn kartografisch werk bleek uit de eerdergenoemde brief aan Cuper van augustus 1710. Daarin kondigde hij een volgende, omvangrijkere kaart aan: 'ben bezig om een van Texel en de gantsche Suyderzee te berijden, en hebbe van dees somer reets pijling gedaen.' Gezien de beschikbare middelen van die tijd en de intussen wankelende gezondheid van Witsen nam ook dit project meerdere jaren in beslag; tot in de zomer van 1712 was hij jaarlijks met vier à vijf schuiten op de Zuiderzee aan het werk met de peilingen. In oktober 1712 stuurde hij Cuper een getekende proeve van zijn kaart van 'de diepten en droogte van de Suyder Zee, met haere tonnen en baeken ...'. Hij schreef: 'Ik geve het nog niet uyt, en daerom versoeke dat tot Ued: specu-

6. Nieuwe Afteekening van de Zuyder Zee ... bij Johannes van Keulen. Manuscript en kopergravure door Isaac de Graaf. Bijzondere Collecties Universiteit van Amsterdam (Inv. nr. 12 A 5).

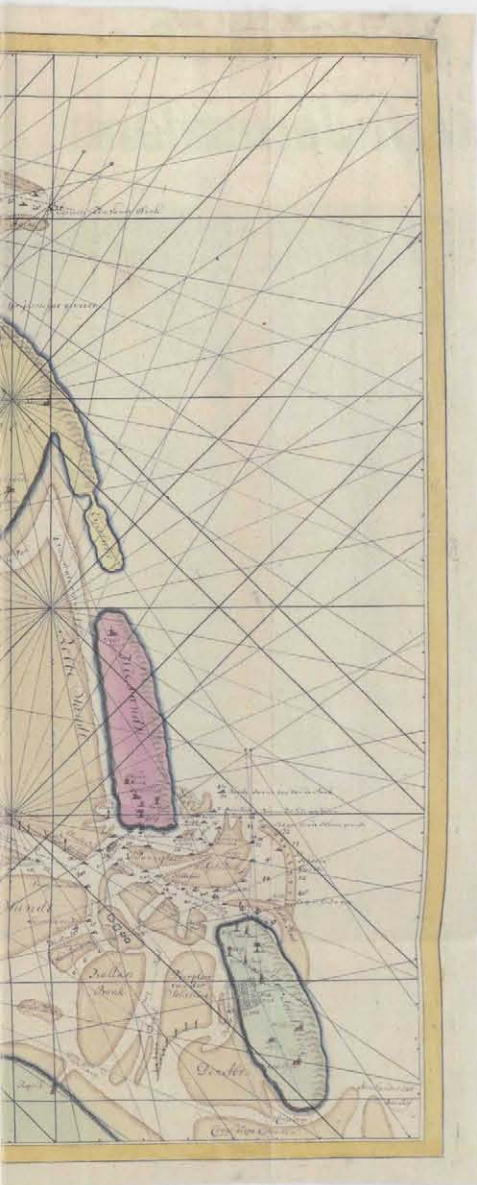
latie dese kaart de eer mag hebben in UwelEd: boekladen bewaert te werden'. Van deze tweede kaart, die uiteindelijk wel werd uitgegeven, zijn meerdere versies bekend met de naamsvermelding van respectievelijk Isaac de Graaf (1667-1743), Jacob Keyser (actief eerste helft achttiende eeuw) en Johannes van Keulen (ca.1654-1715). De kaarten van De Graaf en Keyser hebben, met kleine variaties, vrijwel dezelfde titel: *Texel en Vlie Stroom Bij eygen Herbaalde Pylingen en lange Ondervindinge Mitsgaders uyt Mondeling Verslag, en aanwysinge Van Verschyde Ervarene Lootsluyden Ontworpen en ter Nedergesteld Door N. Witsen, Cons.*

*Amst. in het Jaer MDCCXII; Alles gelegd na de wysing der Hedendaegze Compassen, welke bevonden zyn genoegsaem, een Streck Noordwestering te hebben.*¹⁵ Ook deze kaart gaf een goed beeld van de vaarroutes naar de Noordzee, echter ditmaal uitgebreid met de weergave van Amsterdam en de voornaamste steden rond de Zuiderzee, het IJ, praktisch de gehele Zuiderzee met de eilanden Pampus en Urk en niet in de laatste plaats de belangrijke vaargeul tussen Texel en Vlieland. Bovendien was de kaart rijkelijk voorzien van gegevens voor de navigatie: kompasrozen voor het bepalen van de vaarrichting, de locatie van bakens op de kust en van de betonning langs de vaargeulen en cijferindicaties van de diepten in de vaargeulen. Een uniek gegeven op deze kaart is de vermelding van de locatie van de stad Grebbe waarover Witsen eerder met Cupper had gecorrespondeerd. Aan de noordwestelijke zijde van het eiland

Wieringen staat de tekst: *Grebbe verdronke Stadt*. Voor de oriëntatie van de kaart op het noorden koos Witsen wederom voor de rechterzijde van het kaartblad.

Isaac de Graaf was sinds 1705 de officiële kartograaf van de VOC van de kamer Amsterdam en een goede bekende van Nicolaas Witsen. Hij tekende van Witsens kaart meerdere, deels gekleurde exemplaren op een kaartblad dat alleen voorzien was van een gedrukt kader en idem dito kompaslijnen. Naast deze manuscriptversies bestaan ook gedrukte exemplaren waarop de naam van kartografisch graveur Jacob Keyser wordt vermeld. Kennelijk was de vraag naar Witsens kaart zo groot dat besloten werd tot het maken een gedrukte oplage omdat het met de hand tekenen van een nieuw exemplaar te tijdrovend en te kostbaar was.

Bij eerdergenoemde Johannes van Keulen verscheen een op zichzelf

staande versie van dezelfde kaart. Deze was getiteld: *'Nieuwe Afteekening van de Zuyder Zee vertoonende de vaerweg van Amsterdam na Texel ent Vlie door etjgen peilinge en ondervindinge, als meede uijt mondeling verslag en aenwijsinge van verschetjde ervarenere Loodsluijden int ligt gegeven door N. Witsen Cons. Amst. tot Amsterdam bij Joannes van Keulen aen de Nieuwen Brug'*.¹⁶ In vergelijking met de voorgaande versies van de kaart heeft de kartografie van dit exemplaar een wat professioneler uitstraling door de tekenwijze, de uniforme kartografische symbolen en de inkleuring. De kaart is alleen bekend als manuscript, overigens op een ondergrond van gedrukte kompaslijnen, identiek aan de werkwijze van De Graaf. Ook op deze kaart is het noorden aan de rechterzijde van het kaartblad geplaatst. Voor wat Witsen betreft zou het bij deze kaarten blijven. Niet alleen omdat hiermee was voldaan aan de behoefte

aan betrouwbare navigatiekaarten voor de vaart van koopvaarders over de Zuiderzee, maar ook omdat hij het zware werk niet meer aankon. In 1712 werd Nicolaas Witsen eenenzeventig; vijf jaar later zou hij overlijden.

Noten

1. Nicolaas Visscher (1649-1702). *Novissima et Accuratissima Totius America*. Amsterdam, 1681.
2. Gebhard Jr. 1881-82, deel 1, 25 e.v.
3. Wladimiroff 2008.
4. Witsen vervulde meerdere commissariaten met betrekking tot het water en de scheepvaart: 1681 commissaris tot het opzicht over het maken van de nieuwe waterkering aan de Ykant; 1682 commissaris over de buitenwateren en het uitdiepen van de walén, mitsgaders de verdere modder- en graafwerken, en over de schuitenmakerij; 1705 commissaris van de wateren en kanalen binnen Amsterdam. Zie Elias, J.E. 1963, 545.
5. Deze en volgende teksten uit de correspondentie van Witsen met Cupper bevinden zich in de Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Bijzondere Collecties, Ms. Bf. 28-66. Zie ook Gebhard, II, brieven Witsen aan Cupper 1707-1712.
6. Walsmit et al. 2009, 87.
7. Witsen 1671, 477 en Witsen. 1690, 571 e.v.
8. Walsmit et al. 2009, 115 e.v.; Jaap van der Zwaag, *Varen op de Zuiderzee*, www.spanvis.nl/Varen%20op%20de%20Zuiderzee/index.htm, 3 sept. 2009.
9. Keuning 1954, 110; Koeman. 1983, 218.
10. Maritieme Kalender Scheepvaartmuseum, 13 december 1703.
11. Van de kaart is één origineel exemplaar bekend, ingebonden in de factice-atlas *Atlas der Neederlanden*. Deze atlas bevindt zich in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam (UBA 12 A 5). Een latere kopie (1781) van deze kaart bevindt zich in de collectie van de Universiteitsbibliotheek Leiden (COLLBN 007-09-061).
12. Koeman 1967-1971; Walsmit et al. 2009.
13. Walsmit et al. 2009, 597.
14. Walsmit et al. 2009, 533.
15. Exemplaren van de kaarten van De Graaf en Keyser bevinden zich onder andere in de Bijzondere Collecties van de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam, de Collectie Bodel Nijenhuis van de Universiteitsbibliotheek van Leiden, het Nederlands Scheepvaartmuseum Amsterdam en het Zuiderzeemuseum in Enkhuizen.
16. De manuscriptkaart bevindt zich eveneens in de eerder genoemde factice-atlas *Atlas der Neederlanden* (UBA 12A5).

Literatuur

- Elias, J.E. 1963. De Vroedschap van Amsterdam. 1578-1795. Amsterdam. Israel.
- Gebhard Jr., J.F. 1881-82. Het leven van Mr. Nicolaas Cornelisz. Witsen (1641-1717). Utrecht.
- Keuning, J. 1954. Nicolaas Witsen as a cartographer. *Imago Mundi* 11, 95-110.
- Koeman, C. 1983. Geschiedenis van de kartografie van Nederland. Alphen aan den Rijn. Canaletto.
- Koeman, C. 1967-1971. *Atlantes neerlandici*: bibliography of terrestrial, maritime and celestial atlases and pilot books, published in the Netherlands up to 1880. Amsterdam. Theatrum Orbis Terrarum.
- Walsmit, Erik, Hans Kloosterboer, Nils Persson en Rinus Ostermann. 2009. *Spiegel van de Zuiderzee. Geschiedenis en Cartobibliografie van de Zuiderzee en het Hollands Waddengebied*. 't Goy-Houten. HES & De Graaf.
- Witsen, Nicolaes. 1671. *Aloude en hedendaegsche scheepsbouw- en bestier*. Amsterdam.
- Witsen, Nicolaes. 1690. *Architectura navalis et regimen nauticum: ofte aaloude en hedendaegsche scheepsbouw en bestier...* Amsterdam.
- Wladimiroff, Igor. 2008. De kaart van een verzwegene vriendschap. Nicolaes Witsen en Andrej Winius en de cartografie van Rusland. Groningen.

Summary

'Sounded and drafted with one's own hands': Nicolaas Witsen and the charting of the 'Zuyderzee' / Igor Wladimiroff

Nicolaas Witsen (1641-1717), descended from a family of merchants and managers, was mayor of Amsterdam, governor of the Dutch East India Company, and performed administrative functions in maritime matters. He was closely engaged in international commercial navigation and deeply interested in cartography: he caused a stir in 1689 with a groundbreaking map of Asiatic Russia. In 1696 Witsen became a member of the 'pilotage supervisors committee' by whom he was charged with the navigational safety of the Zuiderzee; his navigational interests and cartographic skills were very handy in this context. He provided for the construction of lighthouses and, by his own sounding of the depths, drew two detailed maps of the Zuiderzee, delineating the unpredictable channels through which the merchant ships sailed on their way to the world's oceans, returning heavily laden.

In de universiteitsbibliotheek van Maastricht bevindt zich een bijzondere ets van de hand van Benjamin Wright. Deze van oorsprong Engelse graveur heeft in zijn geboorteland, in Nederland en in Italië gewerkt. In Amsterdam vervaardigde hij onder meer een aantal platen voor Langenes' *Caert-Thresoor*. Van zijn werkzaamheden na 1620 was tot nu toe zo goed als niets bekend. De vondst van de *Ware afbeeldinge der stadt Jerusalem* toont echter aan dat de graveur in 1625 nog steeds werkzaam was. De prent is een variatie op het door Adrichomius uitgewerkte thema van het stadsgezicht op Jeruzalem ten tijde van Jezus Christus. In de versie van Wright zijn etsen uit de *Biblia Regia* van Benito Arias Montano in de omlijsting opgenomen.

De ets en de opdracht

De volledige titel van de ingekleurde ets van Benjamin Wright luidt: 'Ware afbeeldinge der stadt Jerusalem, ende andere dingen, de stadt ende tempel toebehoorende; inden oemloop is de afkoemst Iesu Christi onses heijlandes. mit een tyt register van hare grondlegginge af tot hare uytrodinge: alles uijt de heijlige schrifture getrouwelyck bij een vergaert. Benjamin Wright fecit A° 1625.' Zoals het opschrift aangeeft, stelt de prent een afbeelding van Jeruzalem in

1. Benjamin Wright, *Ware afbeeldinge der stadt Jerusalem*, 1625, 560x 815 mm, Universiteitsbibliotheek Maastricht: MU KPA 038.

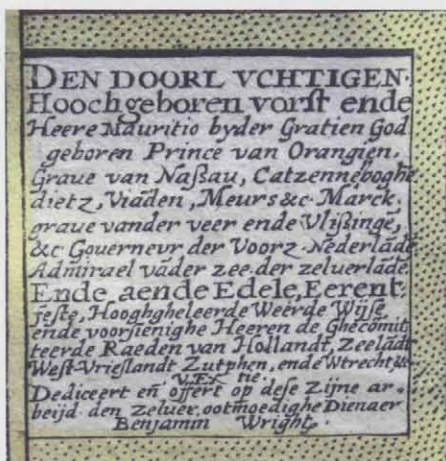
Drs. ir. L. van Empelen

studeerde elektrotechniek, kunstgeschiedenis, geschiedenis en filosofie. Hij heeft speciale belangstelling voor historische stadsgezichten van Jeruzalem.

Ware afbeeldinge der stadt Jerusalem:

2. Opdracht.

de Bijbelse tijd voor. De Heilige Stad is naar het Oosten gericht. Op het stadsgezicht staan teksten die aanduiden welke Bijbelse plaatsen en gebeurtenissen zijn afgebeeld; soms zijn deze voorzien van een verwijzing naar een specifieke passage in de Heilige Schrift. In de uiterste rand van de omlijsting is een stamboom van Jezus Christus toegevoegd die wordt toegelicht in de titel en het tekstvak aan de rechterzijde. De namen van de middeleeuwse koningen van Jeruzalem met hun wapenschilden verschijnen aan de onderzijde. Direct buiten de stadsmuren zijn de tabernakel en andere paraferalia van de tempel van Salomo te ontwaren. Deze 'Tempel des Heeren' neemt een overheersende plaats in het midden van de stad in. Het heiligdom is aan de rechterzijde nogmaals, maar op geheel andere wijze, afgebeeld. Aan de linkerzijde van de prent staat een Joodse hogepriester in vol ornaat en in een medailon zijn de voor- en achterzijde van een shekel (antieke Joods munt) gegraveerd. Volgens het tekstkader boven de hogepriester is de prent opgedragen aan prins Maurits en de gecommitteerde raden van Holland, Zeeland, West-Friesland, Zutphen en Utrecht.

De wapenschilden van Maurits, de Staten, Amsterdam en Holland zijn aangebracht in de hoeken van de prent. De vleiende en onderdanige bewoordingen waarin de opdracht is gesteld waren in de zeventiende eeuw gebruikelijk bij de relatie met hooggeplaatste overheidsdienaren. De opdracht aan prins Maurits stond wellicht in verband met zijn precarie gezondheidstoestand; in het voorjaar van 1625 lag de stadhouder zwaar ziek te bed. Na een lange lijdensweg zou hij uiteindelijk op 23 april van dat jaar

overlijden. Afbeeldingen van de Heilige Stad dienden in de Middeleeuwen en daarna niet alleen als illustratie van religieuze geschriften, maar werden ook gebruikt voor godvruchtige contemplatie.¹ Mogelijk achtte Benjamin Wright het stadsgezicht op Jeruzalem een toepasselijke geschenk aan prins Maurits als voorbode van het Hemelse Jeruzalem waarin hij weldra zou binnentreden.

Benjamin Wright

Van het leven van de maker van de prent, de Engelsman Benjamin Wright, is weinig bekend. De biografische gegevens berusten voor het grootste deel op zijn gravures en de correspondentie die betrekking heeft op zijn samenwerking met G.A. Magini aan de *Atlante Geografico d'Italia*. Wright werd in 1575 of 1576 geboren, maar zijn sterfjaar wordt niet vermeld in de kartografische literatuur. Ook over zijn werkzame leven bestaat geen duidelijkheid; Arthur Hind noemt de periode van circa 1596 tot 1613, maar voegt daaraan toe 'or later'.² Streitberger neemt aan dat hij tot 1620 doorwerkte.³ Uit de datering van de *Ware afbeeldinge* blijkt dat hij minstens vijf jaar langer actief was. De eerste gedocumenteerde ets van de hand van Engelse graveur dateert uit 1596. De prent is een heraldische afbeelding van de *Arms of the Chief Corporations of England*. In hetzelfde jaar bracht hij de *Celestial and terrestrial charts* uit die van aanzienlijk vakmanschap getuigen. Na de ets met de *Royal progeny of king James I* hield Wright zich vrijwel uitsluitend met het graveren van kaarten bezig. Deze periode ving aan met onder andere de *America*, de *Maris Pacifici* en de *Tabula itineraria ... van Neck ... Anno 1600*, die de zeereis van Van Neck en Warwijck in jaren 1598-1599 illustreert. Bij de vervaardiging van de laatste ets bevond Wright zich in Nederland, waar hij tussen 1599-1602 meewerkte aan Barent Langenes' *Caert-Thresoor*. De graveur was nogal rusteloos want in 1608 blijkt hij zuidwaarts te zijn getogen. In Italië graveerde hij een grote kaart van dat land en twee kaarten van de *Atlante Geografico d'Italia* voor G.A. Magini. De datering van acht kleine kaarten en gezichten op Amsterdam voor de *Rerum et urbis Amstelodamensium historia* is problematisch. Dit geschiedkundig overzichtswerk van Johannes Pontanus werd

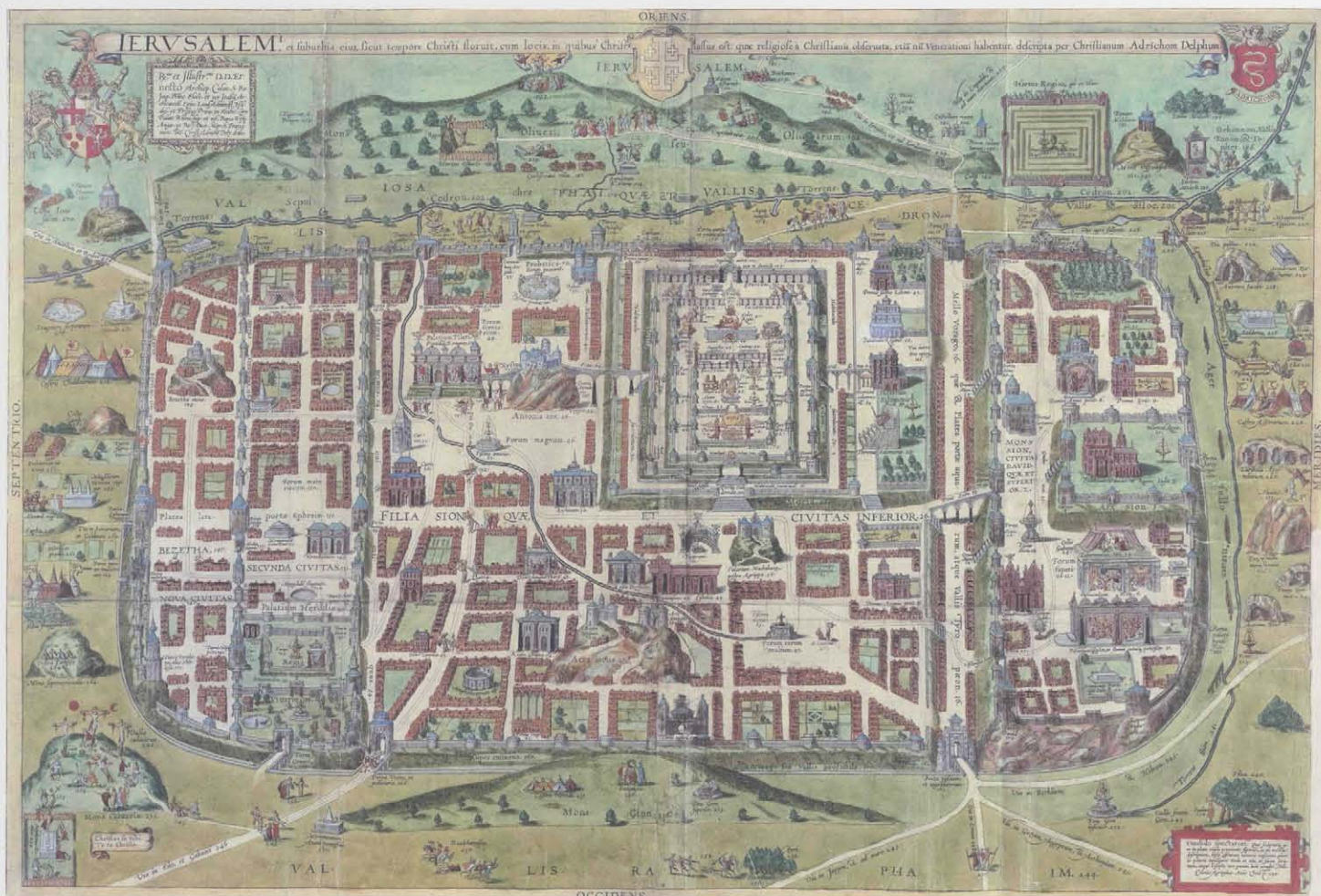
namelijk in 1611 uitgegeven maar Wright bevond zich nog tot tenminste 1613 in Italië.⁴ Na deze periode is er over de verblijfplaats van de kartograaf weinig bekend. De *Ware afbeeldinge* bewijst echter dat hij nog enige tijd in Nederland actief was.

Uit de correspondentie van Magini blijkt dat Benjamin Wright waarschijnlijk een drinkebroer en vrolijke Frans was want zijn opdrachtgever moest tot twee maal toe etsplaten vrijkopen die zijn kartograaf in Rome had verpand. In aanleg was de Engelsman meer een bekwame vakman dan een kunstenaar of geleerde.⁵ Het is daarom begrijpelijk dat Wright in het midden laat wie de gegevens uit de Bijbel heeft verzameld die volgens de titel de grondslag van zijn gravure vormen. Dit is niet toevallig want het verband met de Bijbel als bron blijkt via vele schijven te zijn verlopen. In de eerste plaats moet daarbij de reconstructie van Jeruzalem in de tijd van Jezus van Christiaan van Adrichem genoemd worden.

Ontleningen aan Adrichomius

Christiaan van Adrichem of Adrichomius (Delft 1533-Keulen 1585) was afkomstig uit een Delfts geslacht waaruit in de zestiende eeuw een aantal bestuurders voortkwam. Vanaf het jaar 1551 volgde hij een studie in de theologie aan de universiteit van Leuven. Nadat hij in 1561 tot priester gewijd was, aanvaardde hij in 1565 de positie van pater (rector en biechtvader) van het St. Barbara-convent in Delft. Deze stad werd in 1572 door de geuzenaanvoerder Lumey ingenomen, en als gevolg daarvan vluchtte de katholieke priester naar Utrecht. Door de roerige situatie in die stad moest hij zes jaar later uitwijken naar Mechelen. Van 1580 tot aan zijn dood in 1585 bekleedde Adrichomius de positie van rector van het Augustijner nonnenklooster Nazareth in Keulen.⁶

Adrichomius was een geleerde die contacten had met de hoge geestelijkheid, waaronder de geleerde bisschop van Roermond, Guglielmus Lindanus. In 1578 verscheen zijn eerste boek, *Vita Jesu Christi*, in Antwerpen bij Henricus Wouters. Zijn belangrijkste werk is zijn tweede geschrift met de titel *Jerusalem, sicut Christi tempore floruit, et suburbanorum, insigniorumque historiarum eius brevis descriptio*. De eerste uitgave hiervan vond plaats in 1584 bij Godefridus Kempensis in Keulen. Het

3. Christiaan van Adrichem, Jerusalem, et suburbia eius, sicut tempore Christi floruit... descripta per Christianum Adrichom Delphum, 1584, 505 x 735 mm. The Jewish National and University Library en The Hebrew University of Jerusalem, Laarcollectie.

werk werd in de jaren 1585, 1588, 1592 en 1597 in Keulen herdrukt.⁷ Internationaal was het boek een groot succes, vooral door de kaart van Jeruzalem die er deel van uitmaakte. De *Jerusalem... brevis descriptio* is dan ook in alle West-Europese talen en in het Tsjechisch en Pools vertaald. De populariteit hield verscheidene eeuwen aan; in 1856 verscheen er in Lyon nog een *Plan de Jerusalem du temps de N.S. Jesus-Christ: d'après Adrichomius* van de hand van Etienne Déchaud. Deze ets was slechts een van de vele afbeeldingen die op Adrichomius teruggaan.⁸

De uitbeelding van de Heilige Stad droeg in de zestiende en zeventiende eeuw wezenlijk bij aan de kennis van de Bijbelse gebeurtenissen en vooral van de heilsgeschiedenis van Jezus Christus. In de voorrede van zijn *Jerusalem... brevis*

descriptio drukt Adrichomius de hoop uit dat zijn boekwerk de lezer tot geestelijke pelgrimage zou stimuleren. Hoe dat bedoeld is, blijkt uit de beschrijving van de Kruisweg die hij overigens van de pelgrim Jan Pascha had overgenomen. Adrichomius noemt het aantal staties en de afstanden ertussen, zodat iedere christen op iedere plaats en op zijn eigen wijze het lijden van de Heer kon navolgen. Dit lijden bracht hij in zijn stadgezicht beeldend tot uitdrukking met behulp van miniatuurfiguurtjes.⁹ De suggestie tot navolging werd enthousiast in heel Europa ontvangen; de verering van de Passie kon nu immers op eenvoudige wijze tot uitdrukking worden gebracht.¹⁰ Het voorstel om uit te gaan van twaalf welomschreven staties bracht zelfs in Jeruzalem meer uniformiteit in de devotie. Vooral de inspanningen van Eleazar Horn (ca. 1690-1744) leidden tot de vastlegging van de staties van de huidige Via Dolorosa. In 1725 tekende deze Franciscaan een kaart met veertien staties waarvan er twaalf van Adrichomius waren overgenomen.¹¹ Benjamin Wright had mogelijk gelijksoortige bedoelingen als Adrichomius. De route van de Kruisweg binnen de

stadsmuren van Jeruzalem wordt echter alleen door tekst omschreven en niet door miniatuurtaferelen uitgebeeld. Op de kaart van Adrichomius verwijzen niet minder dan 270 getallen bij de scènes naar paragrafen in de begeleidende tekst van de *Jerusalem... brevis descriptio*. In deze passages worden de historische en Bijbelse achtergronden verklaard met de vermelding van de gebruikte bronnen. De auteur heeft een literatuurlijst toegevoegd van bijna 40 geraadpleegde werken. In een tekstvak op zijn gravure verwijst hij nadrukkelijk naar de Bijbel en de Joodse geschiedschrijver Flavius Josephus (37 - ca. 100 n.C.). De ijverige kartograaf consulteerde daarnaast kerkvader Hiëronymus, pelgrimsverslagen en afbeeldingen van de Heilige Stad.¹² Becijferde verwijzingen naar tekstpassages komen bij Benjamin Wright niet voor. De Engelse graveur veronderstelt kennelijk een grote mate van parate Bijbelkennis bij de beschouwers van zijn prent. Dit wijst er op dat zijn kaart als afzonderlijke ets, zonder begeleidende tekst, is uitgebracht. Adrichomius zag niet op tegen anachronistische ongerijmdheden, want ook

4. Tempel des Heeren.

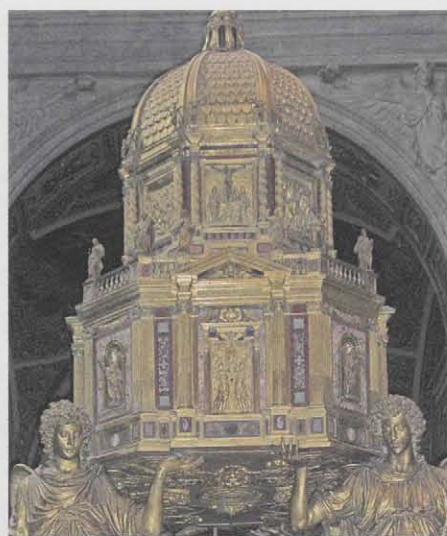
Oudtestamentische gebeurtenissen en personages zoals David en Salomo zijn weergegeven en toegelicht. Wright is hem hierin nagevolgd al heeft hij de objecten en gebeurtenissen in een wat andere stijl weergegeven.

Volgens zijn bronnenoverzicht was Adrichomius op de hoogte van een gezicht op Jeruzalem dat Christiaan Sgrooten voor Peter Laicksteyn vervaardigde nadat die het Heilige Land had bezocht.¹³ Het linkerdeel van deze prent was een van de eerste pogingen om de Heilige Stad in de tijd van Jezus Christus weer te geven. In tegenstelling tot het geaccidenteerde stadsgezicht met vloeiende vormen in deze prent, koos Adrichomius voor een rechthoekige vierdelige stadsstructuur op min of meer vlak terrein. Deze opbouw is afgeleid van een prent van Adam Reissner (1500-1572) uit 1565.¹⁴ Diens indeling berust op een misvatting van de beschrijving van Flavius Josephus. De antieke histori-

cus vermeldt dat Jeruzalem in de eerste eeuw na Christus door drie muren was omgeven; de stad bestond uit de 'lagere stad', de 'hogere stad' en de 'nieuwe stad' die 'Bezetha' werd genoemd.¹⁵ Deze omschrijving kon echter gemakkelijk tot verkeerde interpretaties leiden. Benjamin Wright heeft de vergissingen van Reissner via de interpretatie van Adrichomius getrouw nagevolgd.

6. Ark des verbonds met cherubijnen, het koperen bekken, het brandofferaltaar bij Wright.

5. Tabernakel, Cappella Sistina.

Bij de bouwwerken van de stad zijn opmerkelijke verschillen tussen Adrichomius en Wright aan te wijzen. Benjamin Wright heeft de gebouwen als het ware gemoderniseerd, wat vooral tot uitdrukking komt in de weergave van de tempel van Salomo (*Tempel des Heeren*). Adrichomius heeft dit heiligdom opengewerkt zodat de indeling en de tabernakel met parafernalia, zoals het koperen bekken en de zevenarmige kandelaar goed zichtbaar zijn. In het Heilige der Heiligen staat de ark des verbonds opgesteld en de hogepriester verricht een brandoffer. Benjamin Wright heeft een volledig gesloten bouwwerk afgebeeld waarin Renaissancistische invloed is te bespeuren. De tempel is opgetrokken als centraalbouw met een classicistisch toegangsportaal. Deze bouwstijl werd mede ingegeven door een al lange tijd bestaand en wijdverbreid misverstand; de islamitische Rotskoepel zou in werkelijkheid de tempel van Salomo zijn.¹⁶ De achthoekige structuur van dit meesterwerk

van Arabische bouwkunst is bijvoorbeeld ook terug te vinden in de altaartabernakel in de *Cappella Sistina* in de Santa Maria Maggiore in Rome. Deze miniatuurarchitectuur, die grote overeenkomst vertoont met de *Tempel des Heeren* van Benjamin Wright, moet ook beschouwd worden als een voorstelling van de tempel van Salomo.¹⁷

Door de gesloten vormgeving van de tempel kon Benjamin Wright de heilige objecten en handelingen die bij Adrichomius te zien zijn niet afbeelden. Als alternatief gaf hij deze thema's daarom in de omlijsting weer. Kennelijk nam hij op de koop toe dat de tempel daardoor tweemaal geheel verschillend op zijn ets voorkomt.

Ontleningen aan Benito Arias Montano

In een medaillon in de linker bovenhoek van de omlijsting van de *Ware afbeeldinge* is een munt afgebeeld. Het geldstuk is een getrouwe weergave van de *shekel* die geslagen is in het eerste jaar (66 n.C.) van de Joodse opstand tegen het Romeinse gezag. De voorzijde verbeeldt een kelk met het jaar van de opstand erboven en omgeven door de oude Hebreeuwse inscriptie 'Shekel van Israel'. Aan de achterkant zijn drie ontkiemende granaatappels voorgesteld met de tekst 'Jeruzalem de Heilige'.¹⁸ De teksten zijn ook vermeld in het medaillon, met vertalingen in het Latijn en het Syrisch. Deze voorstelling is gekopieerd van een ets die is gesneden door Philips Galle. De afbeelding is opgenomen in een geleerde uiteenzetting

over Hebreeuwse gewichten, maten en muntstukken met de titel *Thubal-Cain sive de mensuri sacris liber*. Deze verhandeling vormt een hoofdstuk uit boek VIII van de zogenaamde *Biblia Sacra* of Polyglotte Bijbel van de Antwerpse drukker Plantijn.¹⁹

Deze reeks van acht boekwerken werd in opdracht van Philips II van Spanje samengesteld en staat daarom ook bekend als *Biblia Regia*.

De *Biblia Sacra* was een immens project dat was opgezet met het doel om een gezaghebbende Bijbeleditie in vijf talen te vervaardigen. De redactie werd gevoerd door de geleerde Spaanse theoloog, oriëntalist en humanist Benito Arias Montano (1527-1598) die werd bijgestaan door een uitgelezen gezelschap deskundigen. Om de lezing van de *Biblia Regia* te ondersteunen werd een gewichtige *Apparatus Sacer* (wetenschappelijk apparaat) en verschillende andere hulpmiddelen toegevoegd. In het laatste en achtste boekwerk, dat in de 1571-1572 verscheen, staan achttien geleerde verhandelingen die inzicht geven in de etnologie van de oude Hebreeën. Ze zijn alle van de hand van Benito Arias Montano. Naast de *Thubal-Cain* zijn het zevende en het achtste traktaat, *Exemplar, sive, de sacris fabricis liber* en *Aaron, sive, sanctorum investimentorum ornamentorumque summa descriptio* van belang omdat ze een aantal prenten bevatten die door Benjamin Wright zijn overgenomen.

Het gaat hierbij bijvoorbeeld om de objecten van het *Tabernaculo apparatus* in de tempel van Salomo, zoals de ark des verbonds, het brandofferaltaar en de zevenarmige kandelaar. Een opvallende

ontlening wordt ook gevormd door de reconstructie van de tempel zelf met een aanzicht, een plattegrond, een doorsnede en een detail van de gevelversiering. De platen zijn weliswaar door Pieter Huys gesneden maar Arias Montano had volgens de bijschriften intensieve bemoeienis met het ontwerp.²⁰ De opvallende Joodse hogepriester in de omlijsting stemt slechts in hoofdlijnen overeen met de voorstelling in de *Biblia Regia*. In dit geval moet Wright een andere bron gebruikt hebben of zijn uitgegaan van een eigen inventie.

Het *Theatrum Terrae Sanctae* in Maastricht

Het laatste boekwerk dat Christianus Adrichomius heeft voorbereid is de *Theatrum Terrae Sanctae*. Deze foliant is samengesteld uit de al eerder uitgegeven *Vita Jesu Christi* en de *Jerusalem... brevis descriptio*. Hieraan zijn een beschrijving van het Heilige Land, de *Terra Promissionis*, en een chronologische kroniek van het begin van de wereld tot de dood van Johannes de Evangelist, de *Chronicum*, toegevoegd. De eerste druk van het *Theatrum Terrae Sanctae* verscheen pas na het overlijden van de auteur bij het Officina Birckmannica in 1590 in Keulen.²¹ Bij het hoofdstuk *Terra Promissionis* hoort een prent met een overzicht van het Beloofde Land. Verder zijn er tien kaarten toegevoegd die een beeld geven van het territorium van de stammen van Israel. Uit de *Praefatio* is af te leiden dat Adrichomius voor de *Chronicum* op Benito Arias Montano steunde. Arias Montano en Adrichomius hadden ook een gemeenschappelijk kennis, de al genoemde bisschop van Roermond Guglielmus Lindanus. Hieruit komt naar voren dat het kringetje van geleerde bijbelkenners en humanisten beperkt was. Ook de *Theatrum* beleefde vele herdrukken en had daardoor een grote verspreiding. In één van de exemplaren is de *Ware afbeeldinge* van Benjamin Wright opgenomen. Deze eerste editie uit 1590 bevindt zich in de Universiteitsbibliotheek van Maastricht. De originele kaarten van het Heilige Land zijn hierin nog aanwezig. Op een later tijdstip zijn aan dit bestand de volgende gravures toegevoegd: de *Terra Sancta Promissionis* van Frederik de Wit uit 1670, *Het beloofde Landt Canaan* van Nicolaes Visscher uit 1680 en de *Tabula*

7. Ark des verbonds met cherubijnen, het brandofferaltaar en de kandelaar bij Huys.

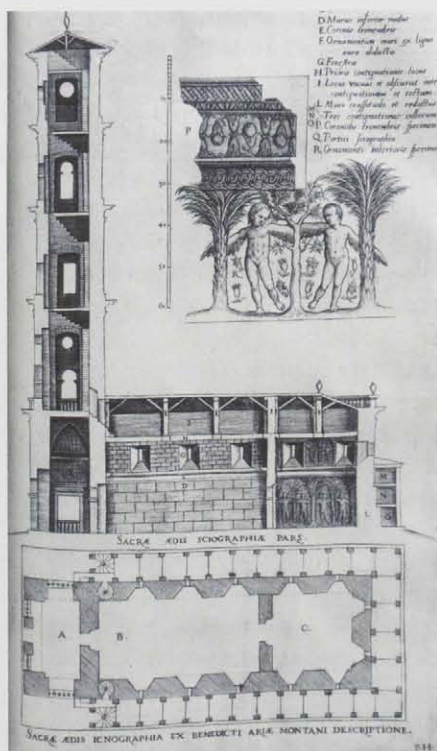

8. Templum Salomonis bij Wright.

itineraria Patriarcharum uit 1652 van Johannes Janssonius. Het stadsgezicht van Jeruzalem van Adrichomius is vervangen door de *Ware afbeeldinge* van Benjamin Wright. Wanneer de toevoeging van de nieuwe etsen plaatsvond is niet met zekerheid te zeggen. Een restauratie is uitgevoerd door het atelier van de Jezuïeten. Dit blijkt uit een zegel in het boekwerk met de tekst 'Bibl. Res. Krijtberg S.J. Amstelaedam'.

Octrooien

De vraag doet zich voor waarom Benjamin Wright zich zoveel moeite getroostte om zijn werk te doen verschillen van dat van Adrichomius. Hij had dit stadsgezicht immers gewoon kunnen kopiëren; dat was een praktijk die in die tijd veelvuldig voorkwam. Wright had hiertegen ook geen overwegende bezwaren zoals blijkt uit de ontleningen aan de *Biblia Regia*. De kaart van Adrichomius dateerde bovendien uit 1584 en het privilege, voor zover geldig in Nederland, zou in 1625 allang zijn verlopen. Het antwoord op de vraag blijkt echter wel degelijk met octrooirecht samen te hangen. In Nederland was namelijk in 1598 een vertaling van de *Jerusalem... brevis descriptio* verschenen. In dit werk, met de titel *Clare Beschrijvinge Vande stadt Jerusalem met het Voorgeborchten*,

9. Templum van Pieter Huys.

was een kopie van de afbeelding van Jeruzalem van Adrichomius opgenomen. In 1598 verkregen Henrick Lodewijcxsoon van Haestens en Herman Allertsz. Koster een octrooi voor 8 jaar voor een 'contrefeytsel ende affbeeldinge van de stadt Jeruzalem, wezende in haren fleur, ten tyde onses Salichmakers Jesu Christi, met zeer schoone verclaringen ende annotatin op 't chifergetal van alle plaetssen, tempels ende bergen, alsoe die was doen ter tijt florerende.'²² De genoemde 'affbeeldinge... van de stadt Jeruzalem' komt overeen met de prent van Adrichomius. Vier jaar later verkreeg Benjamin Wright een vergelijkbaar octrooi gedurende zes jaar voor 'de Affbeeldinghe der Stadt Jerusalem ende andere dingen, de Stadt ende den Tempel toebehoorende etc., sulcx als hy deselve gemaakt heeft ...'²³ Helaas is deze prent niet bekend uit de kartografische literatuur. Dit is wel het

geval met een anonieme prent, getiteld: *Jerusalem described as it stodee in greatest beaultie the cheife places & Actions obserued with a chronology from the first Erection to the last Ruins*.²⁴ Deze prent is gelijk aan de *Ware afbeeldinge* van Wright met uitzondering van de randversiering. In plaats van de ontleningen aan Benito Arias Montano zijn hierop aan de linker- en rechterzijde bijzonderheden over de geschiedenis van de Heilige Stad vermeld. De vermelding van de chronologie in de titel: 'a chronology from the first Erection to the last Ruins' komt ook in vertaling voor in het opschrift van de *Ware afbeeldinge*: 'mit een tyt register van hare grondlegginge af tot hare uytrodinge'. Mogelijk heeft Benjamin Wright de titel zonder nadenken overgenomen of anders was er toch een apart blad met een chronologische uiteenzetting aan de kaart uit 1625 toegevoegd.

Uit het voorgaande blijkt dat Benjamin Wright verscheidene varianten van de voorstelling van Jeruzalem graveerde, waarvan één in 1602. Het hoge college van de Staten-Generaal achtte de verschillen van dit exemplaar met de ets voor Van Haestens en Koster kennelijk voldoende groot om de Engelsman een octrooi te verlenen.

De graveur heeft in 1625 waarschijnlijk een versie van deze plaat aangepast voor een speciale gelegenheid, namelijk de aanbidding aan prins Maurits en de Staten. Een dergelijk hergebruik kwam in de kartografie vaak voor. Dat blijkt ook uit de *Ware afbeeldinge* waarop vermeld staat dat hij is gedrukt door Frederik de Wit (1630-1706) en Huych Allard (1625-1691).

Aangenomen moet worden dat deze kartografen de etsplaat op een onbekend tijdstip hebben verworven en er een nieuwe afdruk van hebben gemaakt. Deze is vervolgens samen met De Wit's *Terra Sancta Promissionis* uit 1670 in de Maastrichtse editie van het *Theatrum Terrae Sanctae* terechtgekomen.

10. F. de Wit et H. Allardt excudeba(n)t.

Noten

1. Melion 1999, blz. 49-72.
2. Hind 1964, blz. 212.
3. Streitberger 1973, blz. 327
4. Hind 1964, blz. 212-220.
5. Idem.
6. Molhuysen 1964, deel 3, blz. 5-7k.
7. Adrichomius 1585.
8. Idem.
9. Betschart 1996, blz. 207
10. Betschart 1996, blz. 207 & Kneller 1908, blz. 163-165.
11. Peterson 1998.
12. Adrichomius 1585, blz. 109-112.
13. Adrichomius 1585, blz. 112, Rubin 1996, blz. 121-123 & Laicksteyn 1570.
14. Rubin 1996, blz. 120 & Reissner 1565.
15. Josephus 1992, blz. 383-394.
16. Krinsky 1970, blz. 5-6 & Kirschbaum 1976, blz. 256-258.
17. Naredi-Rainer 1994, blz. 130-131.
18. Shalev 2008 blz. 60.
19. Arias Montano, deel VIII 1571-1572.
20. Rosier 1992, blz. 35-36.
21. Adrichomius 1590.
22. Japikse vol 10 (1598-1599, GS 71) OR blz. 371.
23. Japikse vol 12 (1602-1603, GS 92) OR blz. 321.
24. Jewish National & University Library.

Literatuur

- Adrichomius, Christianus, & Gerardus Brunius. 1590. *Theatrum Terræ Sanctæ et Biblicarum Historiarum: Cum tabulis geographicis aere expressis*. - Köln: Officina Birckmannica / Arnold Mylius. [Universiteit Maastricht: Plaatsingscode bibliotheek, MU KPA 038].
- Adrichomius, Christianus, & Martinus Everaerts. 1598. Clare beschrijvinge vande stadt Ierusalem met de voorgebochten, gelijk die was in haer fleur ten tijden onses salichmakers Iesu Christi, ghetrocken wt de Heylige Schrift, seer nut voor alle menschen.: Hier by Wesende, een schoone caerte. - Leiden: Henrick Lodewijcxsoon van Haestens, voor Herman Allertsz. Koster.
- Adrichomius, Christianus. 1585. *Urbis Hierosolymae quemadmodum ea Christi tempore floruit, et suburbanorum eius brevis descriptio: De locis item quae Iesu Christi et sanctorum passione ac gestis nobilitata sunt*. - Editio altera / ab auctore aucta & emendata ed. Köln. Gerhard von Kempfen.
- Arias Montano, Benito. 1568. *Biblia Sacra Hebraice, Chaldaice, Graece, & Latine*. [8 vols.] - Antwerpen: Christophe Plantin.
- Betschart, Andres. 1996. Zwischen zwei Welten: Illustrationen in Berichten Westeuropäischer Jerusalemreisender des 15. Und 16. Jahrhunderts, Würzburger Beiträge zur Deutschen Philologie. Würzburg.
- Hind, Arthur Mayger, Margery Corbett, & Michael Norton. 1964. *Engraving in England in the sixteenth and seventeenth centuries: A descriptive catalogue with introductions*. Cambridge.
- Hebrew National & University Library. *The Story of Maps*. Jerusalem. [URL: <http://jnul.huji.ac.il/dl/maps/jer/html/story.html>; Gezien: 2 september 2009.]
- Japikse N. et al. 1925. *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609*. 's Gravenhage. [URL: <http://www.inghist.nl/retroboeken/statengeneraal>; Gezien: 2 september 2009.]
- Josephus, Flavius, F. J. A. M. Meijer, en M. A. Wes. 1992. *De Joodse Oorlog & Uit Mijn Leven*. Baarn.
- Kirschbaum, E. en G. Bandmann. 1976. *Lexikon der Christlichen ikonographie*. Freiburg im Breisgau.
- Kneller, Karl Alois. 1908. Geschichte der Kreuzwegandacht: Von den Anfängen bis zur völligen Ausbildung. Freiburg im Breisgau.
- Krinsky, C. H. 1970. Representations of the Temple of Jerusalem before 1500. - In: *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, blz. 1-19.
- Laicksteyn, Petro. 1570. *Descriptio antiquae et novae urbis Hierosolymorum a Petro Lacksteyn confecta et Christ. Sgrotheno geographico depicta*...
- Melion, W. S. 1999. Ad ductum itineris et dispositionem Mansionum Ostendendam: Meditation, Vocation, and Sacred History in Abraham Ortelius's 'Parergon', In: *The Journal of the Walters Art Gallery*, blz. 49-72.
- Molhuysen, P. C., P. J. Blok, L. Knappert & F. K. H. Kossmann. 1964. *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*. Leiden. [URL: <http://www.inghist.nl/retroboeken/nnbw>; Gezien: 2 september 2009.]
- Naredi-Rainer, P. von, en C. Limpricht. 1994. Salomos Tempel und das Abendland: Monumentale Folgen historischer Irrtümer. Köln.
- Peterson, J. L. 1998. *A walk in Jerusalem: Stations of the Cross*. Morehouse Pub Co.
- Reissner, Adam. 1565. *Ierusalem, Die alte Hauptstat der Juden, Wie Sie vor der letzten Zerstörung auff hohem gebirg, mitten in der Welt, als das Irrdische Paradyss, ein Vorbildt der ewigen Statt Gottes, war.: Mit kurtzer Historia und Erklärung, was Gott von Grundt der Heiligen Schrift eröffnet und aussgelegt und sampt einer Taf. und Confehtung für die Augen gestellet, durch Adam Reissner*. [2 vols.] Frankfurt am Main.
- Rosier, Bart Alexander. 1992. *De Nederlandse Bijbelillustratie in de zestiende eeuw*:

De illustraties in de Bijbels gedrukt in de Nederlanden en in de Nederlandstalige Bijbels gedrukt in het Buitenland van 1522 tot 1599[2 vols.] Amsterdam.

- Rubin, R. 1996. Jerusalem in Braun & Hogenberg Civitates. - In: *Cartographic Journal* 33, no. 2, blz. 119-129.
- Shalev, Z. 2003. Sacred geography, antiquarianism and visual erudition: Benito Arias Montano and the maps in the Antwerp Polyglot Bible. - In: *Imago Mundi* 55, no. 1, blz. 56-80.
- Streitberger, W. R. 1973. Bibliographical notes: A new Benjamin Wright engraving. - In: *The Library* 5, no. 4, blz. 327.

Summary

Ware afbeeldinge der stadt Jerusalem.

An unknown etching by Benjamin Wright from 1625 / Louis van Empelen

Apart from his engraved work, little is known about the life of the English etcher Benjamin Wright (1575/76-ca 1625). From 1596 onwards he worked in England, Holland and Italy; after about 1620 he disappears from the annals of history. The discovery of an interesting print of a cityscape of Jerusalem in the time of Jesus sheds some light on the period thereafter. The etching, dated 1625, is dedicated to Prince Maurits and the representatives of Holland, Zeeland and West Friesland: this means that around this year Wright was working in the Netherlands. Further analysis shows that the view of Jerusalem is an adaptation of an etching of Adrichomius (1533-1585) that was published by Gerardus Brunius in 1590. In turn, this Dutch priest and cartographer derived his data mainly from the Bible, the Jewish historian Flavius Josephus (AD 37-ca 100), and a contemporary woodcut of Adam Reissner. Wright adopted a Renaissance style for the buildings of Jerusalem which shows, above all, in the monumental *Tempel des Heeren*. This sanctuary is shown as a closed structure and therefore it is impossible to see what happens inside. This constraint caused the etcher to add the tabernacle and other sacred paraphernalia in the surrounding frame. Included are a Jewish high priest, an antique *shekel* and a floor plan with cross-section of Solomon's temple. These border decorations were copied from the *Biblia Sacra* of the theologian, orientalist and humanist Benito Arias Montano (1527-1598). Wright's etching is an adaptation of a version that he had already etched in 1602. The changes from the Adrichomius example in this etching were made to circumvent a privilege granted in 1598 for a Dutch copy of the original.

Omslagkaart jaargang 2010:

Overzichtskaart uit de *Spiegel der Zeevaart* van Lucas Jansz. Waghenaeer

Voor 2010 is gekozen voor de index- of overzichtskaart uit de *Spiegel der Zeevaerdt* van Lucas Jansz. Waghenaeer uit 1584/1585. Deze zeeatlas werd uitgegeven in Leiden bij Christoffel Plantijn. Edities die na 1588 uitkomen, worden uitgegeven door Cornelis Claesz. in Amsterdam. De gravure is het werk van Joannes van Doetecum, zoals rechts onder aangegeven. De overzichtskaart toont de kusten van West-Europa, van de Noordkaap langs de Straat van Gibraltar tot aan de Canarische Eilanden, inclusief de kusten van Ierland en IJsland. In contemporaine termen dus het gehele gebied van de 'Westersche, Noordsche en Oostersche Schipvaart'. Het tweedelige kaartboek zelf bevat de detailkaarten, die aan elkaar gepast, de kustlijn als geheel afdekken.

Omdat deze kaart slechts als overzichtskaart moest dienen, werd de gelegenheid benut om er een fraaie compositie in kleur met uitgewerkte kompasrozen en heraldische wapens in het binnenland van te maken. De nulmeridiaan loopt niet precies over Tenerife, maar ook niet over Ferro. De vorm van IJsland zal pas later door Ortelius worden verbeterd; het fantomeiland *Brazijl* ten westen van Ierland is nog aanwezig. Een latere versie van de zelfde kaart (1592 en later) is te herkennen aan het grotere lengte bereik ter rechterzijde, waardoor Archangel aan de Witte Zee kon worden afgebeeld. IJsland is dan verbeterd, het eiland *Rockol* ten westen van Schotland is toegevoegd en de nulmeridiaan is circa vijf graden naar het westen verplaatst. Ook de presentatie van de schaalstok is gewijzigd. Baptista van Doetecum tekent dan voor het graveren van de vernieuwde kaart. Het formaat van de *Spiegel der Zeevaerdt* werd kennelijk minder gewaardeerd omdat Waghenaeer zijn latere *Thresoor der Zeevaart* in oblong formaat zal publiceren, een formaat dat ook door Willem Blaeu en Janssonius zal worden toegepast. De *Spiegel der Zeevaerdt* bevat, buiten de kaarten, een aanzienlijke hoeveelheid navigatie-instructies

en tabellen daartoe benodigd, alsmede een grafische constructiemethode voor de schaalindeling van een graadstok. Bovendien is dit kaartboek een voorbeeld van de invoering van de kustprofielen, die niet als houtsneden tussen de tekst staan, maar als 'opdoeninghe' in de kaart zelf worden ondergebracht en zo de directe interactie tussen navigatie en visuele waarneming mogelijk maken. Het kaartboek was een groot commerci-

eel succes en is in vele talen en edities tot 1615 nieuw gedrukt en uitgegeven, inclusief een Engelse onofficiële editie uit 1588. De naam Waghenaeer werd het synoniem voor dit soort atlassen en is als 'Waggoner' van een auteursnaam een soortnaam geworden. De overzichtskaart werd overigens ook als losse kaart verkocht.

Hans Kok

Deze rubriek vestigt de aandacht op bijzondere internetsites met betrekking tot de historische kartografie.

Tips: Elger Heere (e.heere@geo.uu.nl) of Martijn Storms (m.storms@library.leidenuniv.nl). Via de website <http://www.maphist.nl/ct/alacarte/index.html> zijn alle hieronder vermelde links direct aanklikbaar.

@ la Carte

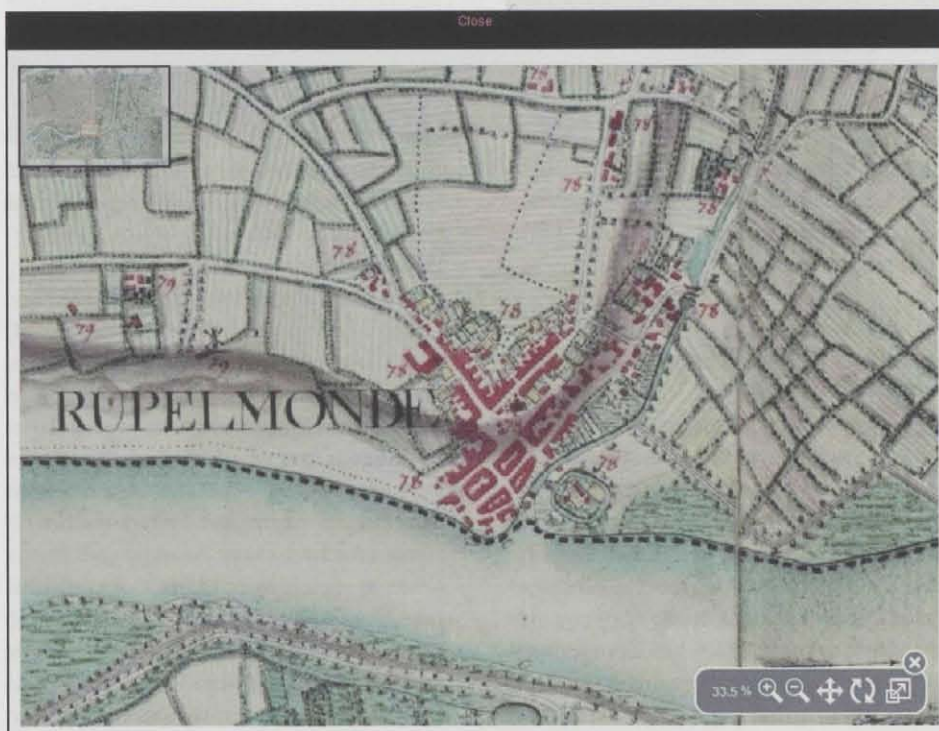
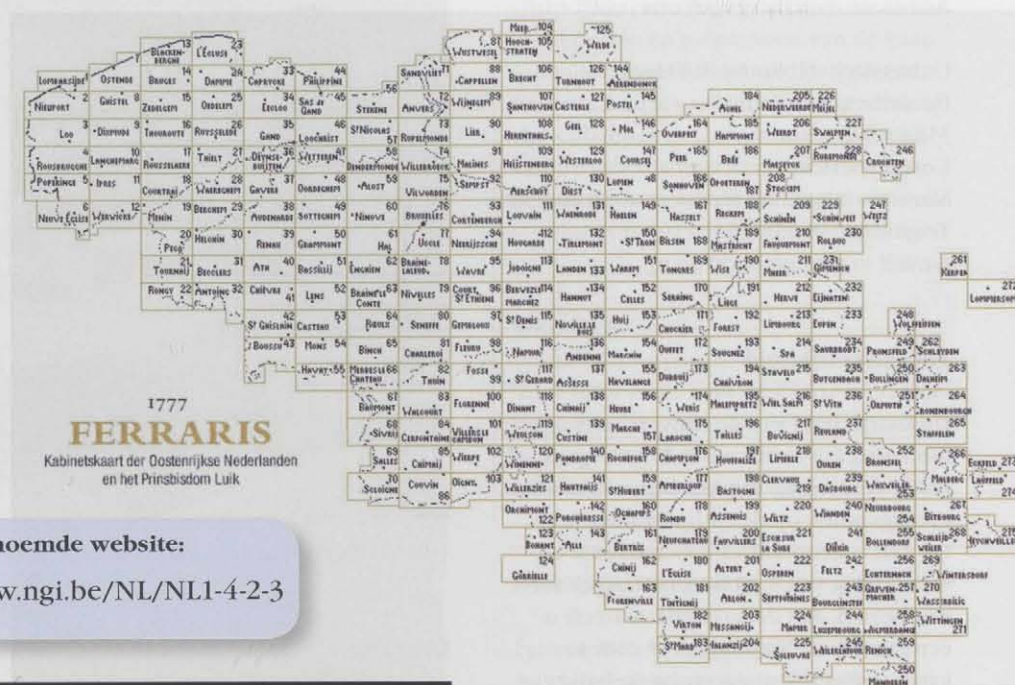
Ferraris Viewer

In 2009 verscheen met *De grote atlas van Ferraris* een facsimile-uitgave van de Kabinetskaart van de Oostenrijkse Nederlanden uit 1777, bekend als de Ferrariskaart. Dit is de eerste topografische kaart van de Zuidelijke Nederlanden. Het gebied dat tussen 1771-1778 in kaart gebracht is komt in grote lijnen overeen met het huidige België. De hoogwaardige digitale afbeeldingen van de 275 kaartbladen van de kaart van graaf Jozef-Jan de Ferraris die voor deze atlas vervaardigd zijn, zijn door het Nationaal Geografisch Instituut van België (NGI) en de Koninklijke Bibliotheek van België (KBR) op internet toegankelijk gemaakt.

Deze *Ferraris Viewer*, of voluit *Ferraris Kabinetskaart KBR Viewer*, is ondergebracht op de website van het NGI. Op het beginscherm is een indexkaart van alle bladen van de Ferrariskaart te zien. Een eerste manier om een specifiek kaartblad te bekijken is door op één van de vakjes op de indexkaart te klikken. Ook kan een plaatsnaam ingetypt worden.

Daarbij kan zowel naar de Nederlandse als de Franse naam gezocht worden, dus bijvoorbeeld zowel naar Antwerpen en Anvers, Namen en Namur en Valkenburg en Fauquemont. Bij beide zoekmogelijkheden verschijnt boven de indexkaart

het bladnummer en, in blauw, de originele Franstalige titel van het kaartblad. Wanneer op deze titel geklikt wordt, wordt de viewer geopend en komt het kaartblad geheel in beeld. Hoewel de viewer best groot is, is er een optie om het

kaartblad full-screen te bekijken. De tijd van de kleine viewers waarop een oude kaart nauwelijks fatsoenlijk te bekijken is lijkt nu toch echt achter ons!

In de toolbar rechtsonder is het verkleiningspercentage te lezen. Verder kan er in- en uitgezoomd worden. Gelukkig kan er niet verder dan 100% ingezoomd worden, zodat het beeld niet onnodig groter uitgegroot wordt dan de resolutie waarop het gescand is. Er kan ook gesleept worden om een ander detail van de kaart te bekijken en is er een reset-knop om weer het gehele kaartblad in beeld te krijgen. Wat helaas niet mogelijk is, is om in de viewer naar een aangrenzend kaartblad te klikken (zoals bij de viewer van het KIT mogelijk is).

Deze rubriek beschrijft kaartenverzamelingen in Nederland resp. kaartenverzamelingen met veel Nederlands materiaal.

Tips: Elger Heere (e.heere@geo.uu.nl) of

Martijn Storms (m.storms@library.leidenuniv.nl).

Kaartencollecties in Nederland

Collectie kaarten en atlassen van de Universiteitsbibliotheek Utrecht

Marco van Egmond

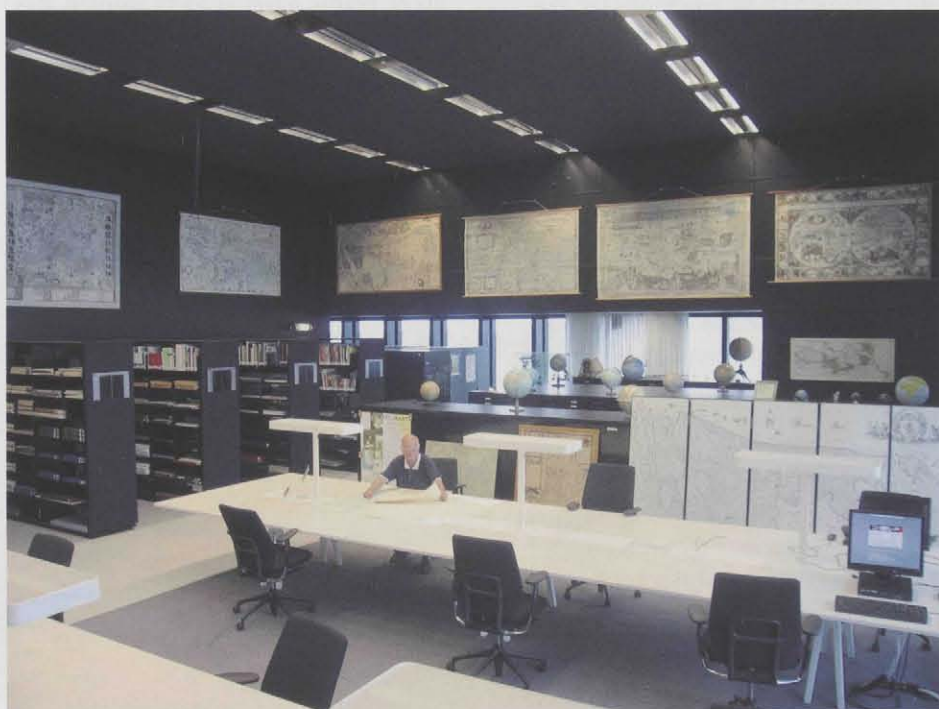
Adres en contactgegevens

Universiteitsbibliotheek Utrecht
Heidelberglaan 3
3584 CS Utrecht
Contactpersoon:
Marco van Egmond (conservator kaarten)
Telefoon: 030-2535156
E-mail: m.vanegmond@uu.nl

Toegankelijkheid

De kaartenzaal van de Universiteitsbibliotheek Utrecht bevindt zich op de zesde verdieping van het centrale bibliotheekgebouw op de Uithof, kamer 6.29. De zaal is geopend van maandag tot en met vrijdag van 9.00 tot 17.00 uur. Voor een bezoek aan de kaartenzaal heeft u een lenerspas, leeszaalpas of collegekaart nodig, die u afgeeft bij de balie van Bijzondere Collecties. Een lenerspas of leeszaalpas kunt u op vertoon van een geldig legitimatiebewijs aanvragen bij de centrale balie op de eerste verdieping. In de kaartenzaal kunt u kartografisch materiaal van ná 1900 raadplegen. Via de publiekscatalogus is het mogelijk om materiaal van vóór 1900 aan te vragen en vervolgens in te zien in de leeszaal Bijzondere Collecties naast de kaartenzaal.

Naast de kaartenzaal vindt u de handboekrij van Bijzondere Collecties. U mag – na overleg met de medewerkers van de kaartenzaal of van de balie Bijzondere Collecties – foto's, A3-scans of digitale opnamen maken van het kartografisch materiaal. Het gebruik van een flitser is verboden. Aanvragen voor professionele scans of foto's kunt u indienen aan de balie van Bijzondere Collecties of bij één van de kaartenzaalmedewerkers.

1. De kaartenzaal van de Universiteitsbibliotheek Utrecht (foto: M. van Egmond).

Omvang

Momenteel bevat de Utrechtse collectie circa 140.000 losse kaarten, 7.000 atlassen en 6.000 oude kaarten (van vóór 1850); ook zijn er reproducties, globes, digitale kaarten en cd-roms. Naast deze analoge kaarten is er vanuit de kaartenzaal toegang tot meer dan 200.000 digitale en gedigitaliseerde kaarten.

Profiel

De kaartencollectie ondersteunt het onderzoek en onderwijs van hoofdzakelijk de Faculteit Geowetenschappen en dient tevens als nationale vraagbaak voor allerlei vragen op het gebied van kartografie. Het acquisitiebeleid is vandaag de dag vooral gericht op de verwerving van recente kartografische documenten van Nederland en omliggende landen. Van veel Europese landen zijn verder topografische kaartseries met een schaal

van 1:25.000 tot 1:50.000 beschikbaar. Elk deel van de wereld is tot slot vertegenwoordigd op een schaal van minstens 1:1.000.000. Ouder kaartmateriaal wordt voornamelijk gerepresenteerd door facsimile's. Daarbij ligt de nadruk op door Nederlanders vervaardigde kaarten, gerelateerd aan het Nederlandse grondgebied en voormalige koloniën. Het streven is de gehele wereld op de schaal van 1:250.000 beschikbaar te hebben en van alle landen een nationale atlas. Daarnaast bepalen de onderwijs- en onderzoeksbehoefte van de Faculteit Geowetenschappen deels het aanschafbeleid. De historie van de Utrechtse kaartenverzameling gaat terug tot 1908, toen het Geografisch Instituut werd opgericht. Vóór de oprichting van het Geografisch Instituut in 1908 kwam men in Utrecht niettemin incidenteel in het bezit van kostbare kartografische documenten. Noemenswaardige aanwinsten uit de beginperiode van de universiteitsbi-

bibliotheek vormen de Latijnse editie van Ptolemaeus' *Geographiae* uit 1513 (Mainz) en twee edities (1592 en 1598) van Abraham Ortelius' *Theatrum orbis terrarum*.

Na het midden van de zeventiende eeuw stagneerde het aantal kartografische acquisities van naam. Pas in de negentiende eeuw ontstond er weer serieuze aandacht voor de uitbouw van de bibliotheek en daarmee voor de kartografie. Zo kwam men in 1827 in het bezit van een Nederlandse editie van de *Atlas maior* van Joan Blaeu. In diezelfde tijd kreeg de bibliotheek de beschikking over het eerste deel van de *Spiegel der zeevaart* van Waghenar, dat mogelijk

een kleine 1.500 kaarten en bijna twintig atlassen, omvat vooral geografische, statistische en thematische kaarten uit het begin van de negentiende eeuw.

In 1973 zouden de collecties Ackersdijk en Moll in bruikleen worden gegeven bij de bibliotheek van het toenmalige Geografisch Instituut. Dit instituut was tot 1969 op diverse locaties in het centrum van de stad Utrecht gevestigd. In dat jaar vond de verhuizing naar het nieuwe universiteitscentrum De Uithof plaats. In 1974 werd een kaartbeheerder aangesteld, waarna de kaartenverzameling uitgroeiende tot een grote algemene referentiebibliotheek voor kartografisch materiaal. De laatste decennia werd de kaart-

de universiteitsbibliotheek. De belangrijkste kartografische documenten van de Universiteit Utrecht bevinden zich nu onder één veilig en geklimatiseerd dak. In de nabije toekomst komen er nog de vele duizenden, merendeels bodemkundige en geologische kaarten van de Bibliotheek Geowetenschappen bij. Hierdoor zullen praktisch alle Utrechtse universitaire kaartencollecties op één locatie zijn verenigd.

Beeldbanken en portals

De website *Gedigitaliseerde kaarten* van de Universiteitsbibliotheek Utrecht (<http://kaarten.library.uu.nl>) is sinds 2004 online en toont delen van de kaartencollectie als full-image. De gedigitaliseerde kaarten worden thematisch via deelcollecties gepresenteerd. Elke afgebeelde kaart is voorzien van een uitgebreide documentbeschrijving en een uitvoerige wetenschappelijke toelichting.

Websites

Voor informatie over de kaartenverzameling: www.uu.nl/NL/Bibliotheek/vakgebieden/bijzondere_collecties/kaarten

Belangrijkste literatuur

Egmond, Marco van, 'Een zaak van nationaal en wetenschappelijk belang': de Utrechtse universitaire kaartenverzameling in historisch perspectief. In: Marco van Egmond [et al.] (red.), *Bijzonder onderzoek: een ontdekkingsreis door de Bijzondere Collecties van de Universiteitsbibliotheek Utrecht* (Utrecht, 2009), p. 90-95.

Koeman, C., De kaartenverzamelingen van de Universiteitsbibliotheek te Utrecht. In: H.F. Hofman [et al.] (red.), *Uit bibliotheektuin en informatieveld: opstellen aangeboden aan dr D. Grosheide bij zijn afscheid als bibliothecaris van de Rijksuniversiteit te Utrecht* (Deventer [etc.], 1978), p. 358-372.

Slobbe, A. van, Kaartenverzamelingen in Nederland: het Geografisch Instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht. In: *Kartografisch Tijdschrift*, 7 (1982), nr. 2, p. 28-32.

2. Een van de topstukken uit de kartografische collectie van de Universiteitsbibliotheek Utrecht: de paskaart van Europa door Willem Jansz. Blaeu, gedrukt op perkament, circa 1615 (Kaart: *VIII*.N.d.2).

een presentexemplaar voor Willem van Oranje is geweest.

In de negentiende eeuw kwamen ook twee contemporaine particuliere verzamelingen de bibliotheekcollectie verrijken. Het ging om de grote verzamelingen van Gerardus Moll (1785-1838), sinds 1812 Utrechts hoogleraar in de wis- en natuurkunde, en van Jan Ackersdijk (1790-1861), sinds 1841 Utrechts hoogleraar in de economie en statistiek. Bij de collectie Moll, een legaat van bijna 1.500 kaarten en een tiental atlassen, ligt de nadruk op zee- en waterstaatskaarten. De kaartencollectie van Ackersdijk, een schenking van

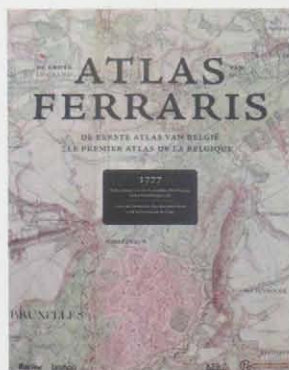
tencollectie van het Geografisch Instituut, tegenwoordig Faculteit Geowetenschappen geheten, verrast met enkele voorname schenkingen. In 1987 schonk een particulier een twaalfdelige Blaeu-atlas, bestaande uit de Nederlandse editie van de *Atlas maior*, twee stedenboeken van de Nederlanden en het stedenboek van Piemonte. Vrij recent nog mocht de kaartenverzameling zich verheugen op bijna 130 oude kaarten van de provincies Holland en Utrecht, eveneens een particuliere donatie.

De facultaire kaartenverzameling verhuisde in 2004 naar de nieuwbouw van

Inzendingen voor deze rubriek aan:

Sjoerd de Meer

E-mail: de.meer@hccnet.nl

De grote atlas van Ferraris: De eerste atlas van België = Le grand atlas de Ferraris: Le premier atlas de la Belgique / Tekst inleiding: Wouter Bracke. - Tiel: Lannoo, 2009. - Geb., 608 p., ill. in kl. en z/w. - 300 bladen in facsimile in kl. - Gezamenlijke realisatie van De Koninklijke Bibliotheek van België, het Nationaal Geografisch Instituut van België, Uitgeverij Lannoo en Uitgeverij Racine. - ISBN 978-90-209-8138-4. - € 150,-.

In 2009 verscheen een nieuwe heruitgave van de *Kabinetskaart van de Oostenrijkse Nederlanden*, de beroemde topografische kaart van Graaf Jozef-Jan de Ferraris. In de jaren '60 van de vorige eeuw verscheen al eerder een volledige reproductie van de Ferrariskaart, destijds uitgegeven door het Gemeentekrediet van België. Toentertijd werden niet de originele kaartbladen, maar bladdelen verkleind tot de schaal 1:25.000 (de originele schaal is 1:11.520) in kleurenreproductie uitgegeven. In de laatste halve eeuw zijn de technische mogelijkheden om historisch kaartmateriaal te reproduceren sterk verbeterd. In deze nieuwe reproductie is ervoor gekozen om de kaartbladen te verkleinen naar 1:20.000, zodat een vergelijking met de moderne topografische kaart van België vereenvoudigd wordt. De originele kaartbladen zijn op zeer hoge resolutie gescand, waardoor de verkleining geen afbreuk doet aan de kwaliteit van de facsimile, zo schrijft Wouter Bracke in de inleiding. Een facsimile in de strikte zin van het woord is het echter niet, omdat de kaarten dan één op één afgedrukt zouden moeten zijn. De hoge resolutie en grote schaal van de huidige reproductie is een grote verbetering ten opzichte van de oude heruitgave, die enigszins onscherp oogde waardoor de kleinste details niet even duidelijk leesbaar waren. In deze nieuwe reproductie is steeds zeer scherp gescand en overal goed leesbaar.

De gereproduceerde bladen van de Ferrariskaart worden voorafgegaan door een tamelijk uitgebreide inleiding. In grote lijnen komt het in kaart gebrachte gebied overeen met het huidige België. Naast de Oostenrijkse Nederlanden zijn ook het prinsbisdom Luik en het prinsdom Stevelot in kaart gebracht. Een groot deel van het nu Nederlandse Zuid-Limburg, maar bijvoorbeeld ook het Duitse Bitburg, viel destijds onder de Oostenrijkse Nederlanden en zijn dus terug te vinden op de Ferrariskaart. Bracke behandelt in de inleiding als eerste de historische context waarin de kaart ontstaan is. Vervolgens komen de hoofdrolspelers (naast Ferraris zelf is dat prins Karel Alexander van Lotharingen, de initiatiefnemer van het karteringsproject) en het voorstel van Ferraris uit 1769 aan de orde. Daarna worden de realisatie van de kaart waarvan de metingen in 1771 aanvingen, de drie verschillende exemplaren van de Kabinetskaart en de afgeleide gedrukte *Carte Marchande* besproken. Aansluitend wordt ingegaan op de verificatie van de grenzen waardoor de kaart pas in 1780 geheel voltooid was en op de handgetekende deelopieën. Ten slotte wordt het belang van de Ferrariskaart aangegeven. Ook de (meetkundige) nauwkeurig-

Besprekingen

heid van de kaart, een aspect waar in België veel onderzoek naar is verricht, komt daarbij aan de orde. Op de nauwkeurigheid van de kaart valt namelijk nogal wat aan te merken. Bracke stipt dit slechts kort aan en had daar wellicht wat uitgebreider op in kunnen gaan.

Met deze atlas is de Ferrariskaart veel beter gereproduceerd en daardoor veel beter bruikbaar in onderzoek. Daar kan tegenin gebracht worden dat de oude losbladige reproducties beter hanteerbaar waren dan dit grote boek van 11,5 kg. In combinatie met het grote formaat van de atlas (40,5 x 51 cm) moet dit haast wel leiden tot beschadigingen aan de rug en de binding bij veelvuldig raadplegen. Bewaar het boek in ieder geval liggend! Voor degenen die zuinig zijn op hun exemplaar van de atlas of geen € 150,- over hebben voor dit werk: de Ferrariskaart is gratis te raadplegen op internet. Het Nationaal Geografisch Instituut van België heeft er een speciale *Ferraris Viewer* voor ontwikkeld op hun website: <http://www.ngi.be/NL/NL1-4-2-3>

Martijn Storms

MERCATOR

Achter Clarenburg 2

3511 JJ Utrecht - NL

Tel. 030-2321342

Bezoek op afspraak.

BK BUBB KUYPER

VEILING BOEKEN MANUSCRIPTEN EN GRAFIEK

met o.a.
Nederlandse en
buitenlandse
cartografie,
topografie en
geschiedenis

**18-21 mei
2010**

**Kijkdagen
13-16 mei**

Inbreng voor
deze veiling
mogelijk op
maandag t/m
vrijdag van
9.00-17.00 uur

Jansweg 39
2011 KM Haarlem
tel. 023 5323986
fax 023 5323893
e-mail info@bubbkuyper.com
catalogus online te raadplegen op
www.bubbkuyper.com

Koop en Verkoop
uw oude landkaarten via
www.swaen.com

Internet veilingen
maart, mei, september en november

www.swaen.com

paulus@swaen.com

Dat Narrenschip

Grote collectie landkaarten
en topografische prenten- en boeken

Specialisatie:

IN- EN VERKOOP:

- landkaarten van de Nederlanden;
17 en 7 provinciën;
- landkaarten en prenten van Graafschap Holland;
 - Zeeland;
 - Utrecht;
 - overige provincies Nederland.

Antiquariaat Dat Narrenschip

Turfkaai 11 (bij de bushalte!)
4331 JV Middelburg
telefoon
0118 674141
mobiel
06 28146967
e-mail
mail@datnarrenschip.nl

Openingstijden:
donderdag
10.00 - 21.00 uur
vrijdag
10.00 - 18.00 uur
zaterdag
10.00 - 17.00 uur

Ook gevestigd te Amsterdam
Singel 315
1012 WJ Amsterdam
Geopend: zaterdag
10.30 - 17.30 uur

www.datnarrenschip.nl

In- en verkoop: **antiquarische
boeken**

prenten

**decoratieve
grafiek**

Brede sortering:

- Geïllustreerde drukken
15-19e eeuw
- Topografie
- Atlassen
- Reisboeken
- Oude kunstgrafiek
- Natuurlijke historie

Antiquariaat Plantijn

Ginnekenmarkt 5 - 4835 JC Breda
Telefoon: 076 560 44 00
Mobiel: 06 532 994 10
E-mail: dieter.d@planet.nl
www.plantijnmaps.com

Inzendingen voor deze rubriek aan:
Gijs Boink, Nationaal Archief,
Verzameling Kaarten en Tekeningen,
Postbus 90520, 2509 LM Den Haag
E-mail: gijs.boink@nationaalarchief.nl

Varia Cartographica

Een benoeming en een onderscheiding

In de achter ons liggende maanden is bekend geworden dat de inzet van enkele Nederlandse onderzoekers op historisch-kartografisch gebied internationaal is beloofd.

Op 17 juli 2009 werd dr. Peter van der Krogt, hoofd van het onderzoekscloster URU-Explokart van de Universiteit Utrecht, benoemd tot

fellow van de Society for the History of Discoveries. Deze Amerikaanse Society

eert hiermee Van der Krogt's langdurige en brede inzet op het gebied van de historische kartografie, en roemt met name zijn aandeel in de totstandkoming van *Koeman's Atlantes Neerlandici*.

De International Cartographic Association (ICA) heeft tijdens haar tweejaarlijkse conferentie, die in november 2009 in Chili werd gehouden, aan

prof. dr. Ferjan Ormeling de gouden Carl Mannerfelt medaille toegekend. Deze onderscheiding wordt slechts sporadisch toegekend aan een kartograaf van

uitzonderlijke verdienste die een belangrijke en originele bijdrage heeft geleverd aan de kartografie. Ormeling werd geroemd om zijn inzet op het gebied van educatie en de historische kartografie.

Verslag ICA ICC 2009

Geschiedenis op het Internationale kartografische congres in Santiago (november 2009)

Zoals gebruikelijk hebben de ICA-congressen ook een uitgebreid historische kartografie-programma, en dat was van 15-22 november 2009 in Santiago in Chili ook het geval. Op een viertal zittingen speciaal gewijd aan de geschiedenis, maar ook daarbuiten, werden historisch-kartografische papers gepresenteerd en er was bovendien een posterzitting gewijd aan de geschiedenis van de kartografie.

Commissievergadering

Op de speciale vergadering van de commissie werden het in 2008 in Portsmouth gehouden symposium nabesproken (de papers daarvan zijn te downloaden van de commissie-website

www.ichistcarto.org) evenals de commissie-bijeenkomst in Kopenhagen voorafgaand aan het ICHC-congres in juli 2009. Daarna werd het komende symposium in Arlington (Texas) behandeld, een plaats waar vice-voorzitter Imre Demhardt vorig jaar als hoogleraar benoemd werd. De commissie is nu officieel betrokken bij de delen voor de achttiende- en negentiende eeuw van het History of Cartography project uit Chicago, een mooi succes van de voorzitter Elri Liebenberg, die haar werk zo ingebed ziet in de mainstream van het historisch-kartografisch onderzoek; het is ook belangrijk voor de ICA. Het volgende ICA-congres werpt zijn schaduw alweer vooruit, en een commissievoorzitter dient tijdig zo goed mogelijk te plannen dat er veel papers voor de commissie ingediend zullen worden – dus daar werd ook de nodige tijd aan besteed. In Parijs

zal ook worden gecontroleerd of de commissie haar 'terms of reference', de opdracht waarmee ze voor vier jaar werd ingesteld, heeft waargemaakt. Wat dat betreft zal er nog het nodige werk moeten gebeuren door commissieleden aan de compilatie van een lijst van bronnen voor de kartografie sedert 1800 en – hoewel de commissieleden daar niet zo

veel affiniteit mee hebben – moet ook de recente geschiedenis van geografische informatiesystemen en van de GIS wetenschap worden gedocumenteerd.

De speciale zittingen gewijd aan de geschiedenis van de kartografie Vanwege de locatie in dat continent was er extra aandacht voor de geschiedenis van de kartering van Zuid-Amerika, met name uit Brazilië, Chili, Colombia en Argentinië, hoewel de Brazilianen het deels lieten afweten en alleen op papier aanwezig waren. De Universidade Federal de Rio de Janeiro had uitgepakt en voor een drietal historisch-kartografische studies van deze voormalige hoofdstad gezorgd. Het is de bedoeling dat samen met een digitaal hoogtemodel de groei van de stad gemodelleerd wordt om de evolutie van het stedelijk landschap te tonen. Daar horen ook de nodige landaanwinningen bij, en men wil uiteindelijk kunnen tonen hoe de stad er op elk moment sedert de stichting in 1565 uit zag. Vanuit Spanje was er van Pilar Chias en Tomas Abad een bijdrage over kaarten in rechtszaken, een ook uit onze middeleeuwen bekende bron van kartografische informatie, nu toegepast op Valladolid en Mexico. Een andere Spaanse bijdrage, van Mar Zamora, betrof het ontstaan en gebruik van een toponiem: de *Iberische Zee*, het zeegebied tussen Europa en Afrika ten oosten van de straat van Gibraltar. De Argentijnen lieten zien hoe hun topografische kartografie door een als maar meer inheemse geprofessionaliseerde groep werd uitgevoerd, na aanvankelijk vooral van immigranten afhankelijk te zijn geweest. In Patagonië is een groot deel van de huidige bewoners van Kroatische oorsprong, en het is niet verwonderlijk dat er ook Kroatische

De Escuela Militar in Santiago – genoemd naar Bernardo O'Higgins, de bevrijder van Chili – waar de 24e internationale kartografische conferentie werd gehouden (foto: F. Ormeling)]

Prijs voor kartografisch proefschrift

Voor zijn proefschrift over het achttiende-eeuwse kartografische uitgevershuis Covens & Mortier heeft Marco van Egmond, conservator van de kaartenverzameling van de Universiteitsbibliotheek Utrecht, een prijs gewonnen. Het betreft de Menno Hertzberger Aanmoedigingsprijs, die eens in de drie jaar wordt uitgereikt voor exceptioneel boekhistorisch onderzoek. Deze prijs, ter stimulering van de bestudering van de geschiedenis van het boek en de beoefening van de bibliografie, staat onder auspiciën van de Nederlandsche Vereeniging van Antiquaren.

Van Egmond publiceerde zijn proefschrift *Covens & Mortier: productie, organisatie en ontwikkeling van een commercieel-kartografisch uitgevershuis (1685-1866)*, in 2005. Vorig jaar verscheen de rijk geïllustreerde Engelstalige handelseditie als deel 8 in de Explokart-reeks Utrechtse Historisch-Kartografische Studies. In het boek beschrijft Van Egmond het reilen en zeilen van de Amsterdamse firma Covens & Mortier tot in detail. Ook wordt de betekenis van het uitgevershuis in de ontwikkeling van de toenmalige handel in landkaarten uit de doeken gedaan. In kwantitatief opzicht was Covens & Mortier wereldwijd zelfs de grootste uitgeverij op het gebied van kaarten en atlassen.

De jury van de Menno Hertzbergerprijs noemt het boekwerk over Covens & Mortier een 'diepgravende studie'. De auteur mocht de prijs op 12 november 2009 tijdens een feestelijke bijeenkomst in de Koninklijke Bibliotheek in ontvangst nemen.

ontdekkingsreizigers zijn geweest. Het bekendste zijn de gebroeders Seljan, die het grensgebied tussen Brazilië, Paraguay en Argentinië exploreerden en later ook de Mato Grosso en Peru. Deze studie was een passend tribuut aan Zuid-Amerika door de Kroatische deelnemers. Een andere ontdekkingsreiziger uit de negentiende-eeuwse Donau-monarchie was de Hongaar Laszlo Magyar, die ruim voor Veth junior het binnenland van Angola exploreerde; diens karteringswerk werd door Zsombor Bartos-Elekes uit Cluj in Roemenië gecommemoreerd; originele kaarten van Magyar zijn bij de recentelijk teruggevonden oude Hongaarse kaartverzameling van de universiteit van Cluj (het vroegere Hongaarse Koloszar) opgedoken. Ook op Afrika had een paper geschreven olv Jean Pierre Nghonda en Mesmin Tchindjang betrekking, over de Duitse koloniale kartering van Kameroen. De bijdrage van de Amerikanen aan de kartering van Zuid-Amerika werd gehighlight aan de hand van de kaartserie 1:1 miljoen van Latijns Amerika vervaardigd door de American Geographical Society. Deze studie door Alastair Pearson en Mike Heffernan uit Engeland laat zien hoe de VS, die niet meededen met de reguliere productie van de Internationale Wereldkaart, dankzij een maecenas, wel een vergelijkbare kaartserie van Zuid-Amerika produceerden aan de hand van indrukwekkend compilatiewerk. Daar hoorde ook een nauwkeurighedsanalyse bij, en die werd op de conferentie door Mirjanka Lechthaler ook beschreven met betrekking tot Mercator's wereldkaart in

de naar hem genoemde projectie. Voor de Verenigde Staten zelf brachten Lynn Usery en Dalia Varanka de geschiedenis (inclusief GIS) van de nationale karteringsorganisatie, de United States Geological Survey, in kaart.

Tijdens het congres hadden er diplomatieke incidenten tussen Chili enerzijds en Peru anderzijds plaats, die verhinderden dat het congres door de Chileense minister van oorlog geopend zou worden. In die lijn was er ook een bijdrage van Felix Gajardo-Maldonado, over een in 1775 verschenen kaart van Zuid-Amerika volgens welke Noord-Chili bij het huidige Bolivia in plaats van Peru zou horen. Een beladen kaart dus, en de auteur claimt, geheel in stijl, dat de kaart gebaseerd is op een eerder in een koninklijk decreet van Philips II aangebrachte vervalsing.

Helemaal in de lijn van de opdracht van deze ICA commissie waren de Britse bijdragen: Peter Collier, die we nog kennen van de commissiebijeenkomst in Utrecht in 2006, beschreef uitgebreid de veranderingen die er in het onderwijs en de praktijk van het opnamewerk in het negentiende-eeuwse Britse rijk optraden. Hoewel niet zo uitgebreid als twee jaar eerder in Moskou waren er voldoende interessante historisch-kartografische bijdragen. Over twee jaar hoopt de commissie in Parijs een nog veel rijkere oogst te zien. Dat congres zal de week voor het ICHC-congres in Moskou plaatsvinden.

Ferjan Ormeling

17de Conferentie van de LIBER Groupe des Cartothécaires, 15 tot 18 juni 2010

Van 15 tot 18 juni 2010 wordt in Tallinn, Estland, de 17de conferentie van de LIBER Groupe des Cartothécaires gehouden. Het overkoepelende thema luidt: 'A Map Library as the Centre of Cartographic Information'. Het programma omvat presentaties, workshops en bezoeken aan het nationaal archief en de universiteitsbibliotheek te Tartu en de nationale bibliotheek te Tallinn. Meer informatie vindt u op <http://www.nlib.ee/gdc>.

London Map Fair 2010

De London Map Fair wordt dit jaar gehouden op 5 en 6 juni. Deze jaarlijkse beurs richt zich op een internationaal gezelschap van verzamelaars, kaartbeheerders en handelaren in antieke atlasen, kaarten, stadsplattegronden, globes, topografische tekeningen en panorama's. Details over de London Map Fair vindt u op <http://www.londonmapfairs.com/index.html>.

Bladeren door Ortelius

De Athenacumbibliotheek te Deventer bezit een exemplaar van de laatste editie (1612) van Abraham Ortelius' *Theatrum Orbis Terrarum*. De oorspronkelijke uitgave van dit werk verscheen in 1570. De editie van 1612, uitgegeven bij de Antwerpse drukker Plantijn, wordt beschouwd als de meest complete. Het Deventer exemplaar is in 2009 grondig gerestaureerd en via de website van de bibliotheek digitaal beschikbaar gemaakt. Via http://www.athenacumbibliotheek.nl/?sid=sab:lib_rep&pid=ppn:066206014 kunt u nu thuis door deze prachtige atlas bladeren.

Wereldkaart uit het Deventer exemplaar van de editie van 1612 van Ortelius' *Theatrum Orbis Terrarum*.

3de Internationale Symposium over de Geschiedenis van de Kartografie, 10 tot 13 oktober 2010

Aan de Universiteit van Texas te Arlington zal van 10 tot 13 oktober 2010 het 3de Internationale symposium over de geschiedenis van de kartografie gehouden worden. Het thema is: 'Charting the Cartography of Chartered Companies'. Hierbij wordt de kartografie van geöctrooïeerde en private handelscompagnieën vanaf de Verlichting behandeld. Voorbeelden van dit soort maatschappijen zijn de Verenigde Oost-indische Compagnie (1601-1806), de Hudson Bay Company (1670 tot heden) en de British South African Company (1889-1964). Maar ook de kartografie van mijnbouw- en spoorwegmaatschappijen komt aan bod. Meer informatie vindt u op http://www.ichahist-carto.org/index.php?option=com_content&view=article&id=35&Itemid=37.

Samengesteld door Peter van der Krogt (peter@vanderkrogt.net) en Martijn Storms (m.storms@library.leidenuniv.nl)

Zie ook:
<http://cartography.geo.uu.nl/journals>

Erratum

De redactie werd er onlangs op gewezen dat in de Varia van het vorige nummer van *Caert-Thresoor* (nummer 2009-4, pagina 116) een storende fout is geslopen. In het onderschrift bij de illustratie bij het artikeltje over de zeldzame VOC-kaarten die in bruikleen zijn gegeven aan de National Library of Australia (NLA), wordt de afgebeelde kaart toegeschreven aan Isaac de Graaf. Alhoewel ook de NLA de kaart op haar website aan De Graaf toedicht, duidt de kompasroos op de omgeving van de Zeeuwse kaartenmaker Anias of zijn voorganger Roggeveen. Er is echter onvoldoende bewijs voor een directe toeschrijving aan een van deze twee kartografen. Wel zijn andere VOC-kaarten met dezelfde kompasroos bekend, die zeker niet van de hand van Isaac de Graaf zijn.

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

Amersfoort, Gemeente. *Amersfoort van kaart naar kaart*. Rotterdam: Educom, 2009. [uitgave van Amersfoort Magazine]

Boer, Adri den. 'Donateursdag De Hollandse Cirkel. Stichting te gast in Kadastermuseum'. *Geo-Info* 6, 12 (2009): 34-35.

Boer, Adri den. 'Ook topografische litho's in Steendrukmuseum. Interview na aanwinst uit Emmen'. *Geo-Info* 6, 12 (2009): 20-23.

Boonstra, Onno, & Anton Schuurman (red.). *Tijd en ruimte: Nieuwe toepassingen van GIS in de alfawetenschappen*. Utrecht: Matrijs, 2009.

Brink, Lowie. 'De schoolwandkaarten van Nederland van Beekman (1888) en Blink (1894): een kartografische tweekamp tussen geografische zwaargewichten'. *Caert-Thresoor* 28, 4 (2009): 89-97.

Brink, Paul van den. Een kaartuitsnede en een vraag. *Geo-Info* 6, 9 (2009): 14-15.
- Betreft een schetsatlasje van J.B. Albers uit ca. 1847-1849.

Broesi, Robert, Agnes Heller, Marijn van der Linden & Inge Paeßens. *Atlas Sas van Gent 1563-2008: Quick scan van veranderingen in de stedelijke structuur*. Amsterdam: Must Stedebouw.

Brommer, Bea. *Afrika = Africa*. Grote Atlas van de Verenigde Oost-Indische Compagnie V = Comprehensive Atlas of the Dutch East-India Company V. Voorburg: Asia Maior/Atlas Maior, 2009. - 420 blz. - ISBN 978-90-74861-30-4. - Prijs

€ 350. Informatie <http://www.asiamaior.nl>.

Bruin, Jan de. 'Kaartencollecties in Nederland: Collectie kaarten, foto's en tekeningen van het Westfries Archief'. *Caert-Thresoor* 28, 4 (2009): 110-111.

De Coene, Karen, & Philippe De Maeyer. 'Bol of schijf? Wereldbeelden in de Oudheid'. *Geo-Info* 7, 1 (2010): 12-15.

Egmond, Marco van, Bart Jaski & Hans Muller (red.). *Bijzonder onderzoek. Een ontdekkingsreis door de Bijzondere Collecties van de Universiteitsbibliotheek Utrecht*. Utrecht: Universiteitsbibliotheek Utrecht, 2009. - 271 blz. - ISBN 978-90-400-7657-2.

Historisch-kartografische artikelen:

- Paul van den Brink, Gerrit Moll en de geschiedenis van de kartografie, blz. 78-83.

- Marco van Egmond, 'Een zaak van nationaal en wetenschappelijk belang': de Utrechtse universitaire kaartenverzameling in historisch perspectief, blz. 90-95.

- Peter van der Krogt, Wereldsteden uit de zestiende eeuw: de Civitates Orbis Terrarum van Braun en Hogenberg (T fol 212 Rar), blz. 148-155

- Robert H. van Gent, Vier eeuwen de hemel geobserveerd en in kaart gebracht: Utrechtse collecties oude sterrenkundige drukken, blz. 162-167.

- Elger Heere, Kaart van de landen gelegen in Oegstgeest: het verhaal achter een

eenvoudig kaartje, blz. 168-173.

- Hans Renes, De kaart van de Slaperdijk bij Veenendaal, blz. 182-187.

- Günter Schilder, Een zeereis naar Indië in de achttiende eeuw, blz. 188-195.

- Ferjan Ormel, De panoramakaarten van Nederland van Ricus Michels, blz. 202-207.

Ginsberg, William B., *Maps and mapping of Norway 1602-1855*. New York: Septentrionalium Press, 2009

Houtman, Erik, & Marie-Juliette Marinus. *Op geestelijke gronden: Kaarten van het bisdom Antwerpen 1550-1791*. Brussel: Algemeen Rijksarchief, 2009.

Lester, Toby. *Het vierde werelddeel*. Amsterdam: Mouria, 2009 [oorspronkelijk titel: *The fourth part of the world*; vertaling door Han Visserman]

Ormel, Ferjan. 'De panoramakaarten van Nederland van Ricus Michels'. *Caert-Thresoor* 28, 4 (2009): 104-109.

Pasveer, Annet. *Op de kaart*. Amsterdam: Stichting Open Monumentendag, 2009.

Schallenberg, Henk. 'Rotterdam... op de kaart. 125 jaar kaart van Rotterdam (1884-2009)'. *Geo-Info* 6, 12 (2009): 14-18.

Smit, Marleen. 'De weergave van Nederland op negentiende-eeuwse cartoonkaarten van Europa'. *Caert-Thresoor* 29, 4 (2009): 98-103.

Steenbergen, Clemens, Wouter Reh, Steffen Nijhuis & Michiel

- Pouderoijen**, *De polderatlas van Nederland*. Hilversum: Thoth; in samenwerking met de Technische Universiteit Delft en het Nieuw Land Erfgoedcentrum Lelystad, 2009. - Ook verschenen in het Engels: *The polderatlas of the Netherlands*.
- Tersteeg, Jacques**, *Winsumer dorpen op de kaart*. Winsum: Erfgoedcommissie Winsum, 2009.
- Valiunas, Rolandas (ed.)**, *Delineatio Lituae*. Vilnius: Lawin, 2009. - 146 blz. - ISBN 978-609-95084-0-5. - Cartographic collection of Rolandas Valiunas and law firm Lideika, Petrauskas, Valiunas ir partneriai Lawin.
- Werner, Jan**, 'Amsterdamse schutterswijken'. *Geografie* 18, 9 (2009): 50-51. - Over een manuscriptatlasje uit 1758-1764 van Nicolaas Albrecht.
- Zacharakis, Christos G.**, *A Catalogue of Printed Maps of Greece, 1477-1800*. Third Edition, fully revised and enlarged. - Athens: Sylvia Ioannou Foundation, 2009. - 357 blz. - ISB 978-960-87792-4-2.

Inhoud historisch-kartografische tijdschriften

Cartographica Helvetica 41 (2010)

- Rickenbacher, Martin, 'Französische Kartierungen von Gebietsteilen der heutigen Schweiz, 1760-1815' (blz. 3-17).
- Schmid, Jost, 'Neue Kenntnisse über die Funktionsweise des St. Galler Erd- und Himmelsglobus (1571/84)' (blz. 19-24).
- Fischer, Hanspeter, 'Johann Lambert Kollefel (1706-1763): ein Ravensburger Militärkartograph' (blz. 25-35).
- Ritter, Michael, 'Der Augsburger Landkartenstecher Michael Kauffer (1685-1727)' (blz. 37-46).

De Hollandse Cirkel 11,2 (juni 2009)

- Jansen, Frans, 'Kadastermuseum in Arnhem' (blz. 42-44).
- Creusen, Michel, 'Van een Duivelssteen en de staf van St. Antonius Abt' (blz. 45-56).
- Aardoom, Leen, 'in 1974 géén Wanschaff in Kootwijk, of: een kleine geschiedenis in groot verband' (blz. 57-59).
- Mohrmann, Jeroen, '19de-eeuwse vuurtorens als visualisering van wereldwijde driehoeksmetingen' (blz. 60-69).

De Hollandse Cirkel 11,3 (september 2009)

- Hilster, Nicolás de, 'Verhaal uit een oude doos [betr. waterpasinstrument]' (blz. 79-81).
- Aardoom, Leen, 'Rivierwaterpassing en meer uit de eerste hand: Aantekeningen (1851-1853) van Ingenieur J. Lebre (1819-1906)' (blz. 82-88).
- Zoeren, Martien van, 'Belevenissen met een AM (Air Ministry) Mark IX bubble sextant' (blz. 88-94).
- Stehouwer, Jan, 'De transformateur' (blz. 95-104).
- Boer, Adri den, 'Historische Peellimieten 1716' weer zichtbaar' (blz. 105-107).
- Boer, Adri den, 'Kampense landmeter Thomas Berendtsz. kreeg twee stenen' (blz. 108-110).

Imago Mundi 62,1 (2010)

- Smallwood, T.M., 'The Date of the Gough Map' (blz. 3-29).
- Rubin, Rehav, 'A Sixteenth-Century Hebrew Map from Mantua' (blz. 30-45).
- Scully, Richard J., 'North Sea or German Ocean? The Anglo-German Cartographic Freemasonry, 1842-1914' (blz. 46-62).
- Hagen, Joshua, 'Mapping the Polish Corridor: Ethnicity, Economics and Geopolitics' (blz. 63-82).

- O'Loughlin, Thomas, 'Map Awareness in the Mid-Seventh Century: Jonas' Vita Columbani' (blz. 83-85).
- Satterley, Renae, 'The Rediscovery of Two Celestial Maps from 1537' (blz. 86-91).
- Fleet, Christopher, & Charles W.J. Withers, 'Maps and Map History Using the Bartholomew Archive, National Library of Scotland' (blz. 92-97).

IMCoS Journal 119 (Winter 2009)

- Stewart, Roger, 'A Mystery Resolved: Lacaille's map of the Cape of Good Hope' (blz. 7-11).
- David, Andrew, 'Robert Nellson: Eight early Admiralty charts of the Adriatic' (blz. 13-17).
- Seaver, Kirsten A., 'Faking History: The "Vinland Map"' (blz. 33-37).
- Ceva, Juan, 'My Balearic Bonanza: A Collector's Tale' (blz. 39-42).
- Ganado, Albert, 'The Maltese Islands: Four states of Homann's Insularum Maltae et Gozae' (blz. 53-56).

The Portolan 76 (Winter 2009)

- Vavra, Luke, 'J.T. Lloyd's Map of Virginia' (blz. 10-22).
- Wooldridge, William C., 'A Person of Worth and Integrity: John Worldidge, West Jersey Surveyor' (blz. 23-30).
- Meinheit, Harold E., 'Portolan Article Sparks Research on Possibly long-lost Vietnamese Map' (blz. 31-32).
- Cardinal, Louis, 'Bressani: "Io dedico la nuova Francia... I dedicate New France... Franc. Gius. Bressano... Bologna 11th January 1657": Analysis of a recently identified copy of Father Francesco Giuseppe Bressani's map including dedication, authorship, place and date of printing, notes' (blz. 33-42).

P.J. KIPP RESTAURATIE-ATELIER

Abstederdijk 309
3582 BL Utrecht
Telefoon (030) 251 6010

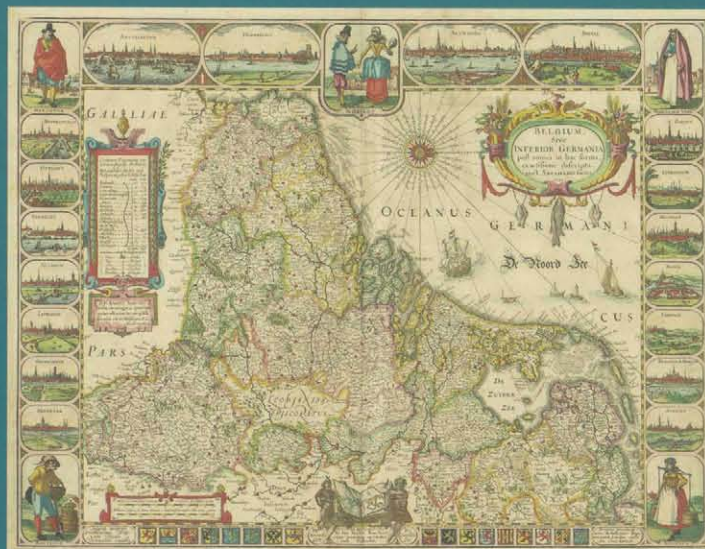
Archivering, conservering en restauratie van kaarten en collecties

- Conservering en restauratie van kaarten met behoud van authenticiteit
- Verzorging van grote formaten, inclusief passepartout en lijstwerk
- Vervaardiging van zuurvrije dozen
- Beschrijving en restauratie van tekeningen, kaarten, atlanten, reisverslagen, boeken etc.
- Doen van onderzoek en maken van een inventaris of catalogus van kleine collecties

antiquariaat
SANDERUS

Nederkouter 32
9000 Gent - Belgium

Tel. +32 9223.3590 - Fax +32 9223.3971
E-mail: sanderus@sanderusmaps.com

Early Antique Maps & Atlases

www.sanderusmaps.com

Voor een compleet traject

Publiceren website webwinkel e-learning Beheren dataentry EAD-editing Hosting
duurzame digitale opslag database Digitaliseren schilderij foto boek kaart
document bouwtekening fiche microfilm film Fotografie interieur object 3D-shot

www.pictura-im.nl